

Ολέγκ Τσυμπένκο
ΤΟ ΖΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΟ:

οι περιπτώσεις του Κ. Λεόντιεφ και του Βλ. Σολοβιόφ

Παρουσιάζοντας στον Έλληνα αναγνώστη το δοκίμιο *Ο βυζαντινισμός και οι Σλάβοι* του Κονσταντίν Λεόντιεφ, το οποίο αποδείχτηκε από τα πιο αξιόλογα στη ρωσική ιστοριοσοφία¹ των τελευταίων δύο αιώνων (δημοσιεύτηκε πρώτη φορά το 1875), καθώς και ως «συμπληρωματικό» του δοκιμίου *Ο βυζαντινισμός και η Ρωσία* του Βλαντίμιρ Σολοβιόφ

¹ Χρησιμοποιούμε αυτόν τον όρο που καθιερώθηκε στη ρωσική φιλοσοφική σκέψη, αντί του δόκιμου «φιλοσοφία της ιστορίας», λόγω της μεγαλύτερης εκφραστικότητας και του περισσότερο συγκεκριμένου περιεχομένου του. Προτιμώ αυτόν τον «ρωσικό» όρο, διότι, όπως παρατήρησε ένας από τους μελετητές του έργου του Βλαντίμιρ Σολοβιόφ, «όλη η ρωσική φιλοσοφία είναι στην ουσία ιστοριογραφία. Αρχίζοντας από τον Τσααντάγεφ και τελειώνοντας με τους σύγχρονους μας στοχαστές, οι Ρώσοι πάντα συλλογίζονταν για την ιστορία και σχετικά με την ιστορία. Από αυτήν την άποψη ο Σολοβιόφ είναι τυπικός Ρώσος φιλόσοφος» (Κ. V. Mochul'skiy, "Vladimir Solovion: Zhizn' i uchenie" στο V. Solovion, *Pro et contra. Lichnost; i tvorchestvo Vladimira Soloviova v otsenke russkikh myslyteley i issledovateley. Antologiya*. Βιβλίο 1, Αγία Πετρούπολη: Izdatel'stvo Russkogo Khristianskogo humanitarnogo instituta, 2000, σ. 673). Αυτή η παρατήρηση ισχύει φυσικά και σε ακόμα μαγαλύτερο βαθμό για το έργο του Κ. Λεόντιεφ. Ο Πιότρ Τσααντάγεφ (1794-1856) ήταν Ρώσος στοχαστής έντονα φιλοευρωπαϊκής κατεύθυνσης, από τον οποίο αρχίζει συμβολικά η διαμάχη μεταξύ των «δυτικών» και των «σλαβοφίλων» στη ρωσική ιστοριοσοφική και πολιτική σκέψη του 19ου αιώνα.

(δημοσιεύτηκε πρώτη φορά το 1896) σαν ενός είδους φόντο για το δοκίμιο του Λεόντιεφ, αναγκάστηκα για διάφορους λόγους να αντισταθώ στον πειρασμό να μπω στη φιλοσοφική (κυρίως την ιστοριοσοφική) ανάλυσή τους. Ο σκοπός μου είναι να το παρουσιάσω προλογίζοντάς το όχι με έναν «Πρόλογο», αλλά με μια «Εισαγωγή». Θα προσπαθήσω, όσο γίνεται, να μη μιλήσω για το ίδιο το δοκίμιο, αλλά να το παρουσιάσω μέσα σε ένα πλαίσιο με ιστορικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα, που περιέχουν αναπόφευκτα ορισμένα στοιχεία βιογραφικού χαρακτήρα.

Ο Βυζαντινισμός και οι Σλάβοι είναι το πιο εντυπωσιακό από τα πνευματικά δημιουργήματα του Κονσταντίν Λεόντιεφ (1831-1891), που φαίνεται ως η συμβολική κορυφή αν κοιτάξουμε τον συνολικό όγκο του λογοτεχνικού και φιλοσοφικού έργου του από το σήμερα, και για την ακρίβεια από την εποχή μας, την οποία σημάδεψαν οι βαθιές, κοσμογονικές αλλαγές στα τέλη του 20ού αιώνα σε όλο τον κόσμο και ιδιαίτερα στη Ρωσία. Αυτές οι αναταράξεις και οι αναζητήσεις καινούριων δρόμων για το μέλλον δεν προκάλεσαν στη Ρωσία απλώς ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το παγκόσμιο ιστορικό παρελθόν γενικώς –πόσω μάλλον για το δικό της–, αλλά και την ανάγκη της επανεκτίμησης του παρελθόντος αυτού· την ανάγκασαν να στραφεί στη λησμονημένη (σε μεγάλο βαθμό από «εξωτερικούς» υποκειμενικούς λόγους) δική της πνευματική κληρονομιά. Έτσι το έργο του Λεόντιεφ όχι μόνο βίωσε τη «δεύτερη γέννησή» του, αλλά στην ουσία έτυχε ευρείας

αναγνώρισης για πρώτη φορά. Ο λόγος δεν έγκειται μόνο και τόσο στο γεγονός ότι στην κομμουνιστική Ρωσία ο Λεόντιεφ υπέστη μια διά της βίας λησμονιά. Παρά την εκτίμηση του διάσημου Ρώσου συγγραφέα Ιβάν Τουργκένιεφ ότι «τον καινούργιο λόγο μπορούν να τον αρθρώσουν μόνο δύο νεαροί από τους οποίους μπορούμε να περιμένουμε πολλά», εννοώντας τον Λεβ Τολστόι και τον Λεόντιεφ,² το λογοτεχνικό έργο του δεν έγινε ιδιαίτερα δημοφιλές. Δεν έχαιρε μεγάλης ζήτησης ούτε κατά τη διάρκεια της ζωής του· η εποχή στην οποία του έλαχε να ζήσει, στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, δεν ήταν «δική του» εποχή ή, αν το πούμε στη δική του γλώσσα, δεν ήταν «η εποχή της πλούσιας άνθησης», η εποχή των έντονων χρωμάτων: οι «δικές του» εποχές ήταν αλλού – η εποχή του ρομαντισμού ήταν ήδη παρελθόν, ενώ η Belle Époque της Ευρώπης, που αντανakλάστηκε στη Ρωσία ως «Αργυρός αιώνας», ήταν ακόμα μέλλον. Μόνο στο τέλος της ζωής του, τις παραμονές της καινούριας έκρηξης των χρωμάτων, όταν μπροστά φώτιζε ήδη η μαρμαρυγή του Αργυρού αιώνα και έφταναν οι ανταύγειες των παγκόσμιων πολέμων και των αιματηρών επαναστάσεων που προαισθάνθηκε «προφητικά», ο Λεόντιεφ απέκτησε λίγους φίλους και οπαδούς οι οποίοι ειλικρινέστατα σεβάστηκαν το έργο του, μολονότι δεν συμμερίστηκαν πάντα τις απόψεις του, και μάλιστα δεν το καταλάβαιναν πάντα.

² Κ. Leontiev, *Sobranie sochinenii*, Μόσχα, 1912, τ. 9, σ. 134.

«Παρατήρησα εξάλλου», λέει ένας από αυτούς, ο λογοτέχνης και θρησκευτικός φιλόσοφος Βασίλι Ροζάνοφ, «ότι ο αρκετά απομονωμένος Λεόντιεφ έχει τώρα, και ίσως πάντα είχε και θα έχει, δύο τρεις, το πολύ είκοσι με τριάντα, στη χώρα μας, στον πολιτισμό, στην κουλτούρα μας, γνήσιους θαυμαστές του που τηρούν “τη λατρεία του Λεόντιεφ”, καταλαβαίνουν έως και την τελευταία αράδα των έργων του, και προτιμούν τη “λογοτεχνική προσωπογραφία” του σε όλες τις άλλες λογοτεχνίες, τόσο στη δική τους όσο και στις ξένες».

«Ο Κονσταντίν Νικολάγεβιτς Λεόντιεφ αποτελεί ανεπανάληπτο ατομικό φαινόμενο», αναπτύσσει τη σκέψη του Β. Ροζάνοφ ο Νικολάι Μπερντιάγεφ. «Χρειάζεται ιδιαίτερη αίσθηση για να τον αγαπήσεις και να τον αξιολογήσεις... Δύσκολο είναι να βρεις τον Κ. Λεόντιεφ στον πλατύ δρόμο, στη δημοσιά της ρωσικής κοινωνικής σκέψης. Ούτε ανήκει σε καμία σχολή ούτε ίδρυσε κάποια τέτοια, δεν είναι χαρακτηριστικός για καμία εποχή και για κανένα ρεύμα. Δεν ακολούθησε κανέναν και δεν τον ακολούθησε κανείς. Έγραψε πολλά για την πολιτική επικαιρότητα, έζησε με πάθος τα πιο ζωντανά ιστορικά προβλήματα της εποχής του, αλλά δεν είχε επιρροή παρά το τεράστιο μη αναγνωρισμένο ταλέντο του, και έμεινε μόνος, ασύλληπτος, ανεκμετάλλευτος για όλους, ενδόμυχος στοχαστής και λογοτέχνης. Στα σχεδόν επίκαιρα [και σήμερα ακόμα] πολιτικά άρθρα του ο Κ. Λεόντιεφ πρόβαλλε τις πιο ενδόμυχες σκέψεις, τα προαισθήματα και τις προβλέψεις του. Ο Λεόντιεφ, προσεγγίζοντας τα

αιώνια θέματα μέσα από τα υπερβολικά εφήμερα, παρέμεινε ξένος και ακατανόητος για το “δεξιό” στρατόπεδο, στο οποίο ανήκε τυπικά και επίσημα, και μισητός και απεχθής για το “αριστερό” στρατόπεδο».³

Εξάλλου, ακόμα και στην εποχή μας, όπως παρατήρησε ένας ερευνητής του έργου του Λεόντιεφ, τον αντιλαμβάνονταν συνήθως υπέρ το δέον υποκειμενικά, στο πλαίσιο του «ο Λεόντιεφ μου», ή ακόμα του «εγώ κι ο Λεόντιεφ».⁴

Η πρώτη ευρύτερη αναγνώριση ήλθε για τον Λεόντιεφ μόνο μετά τον θάνατό του και κυρίως για λόγους πολιτικής και γεωπολιτικής επικαιρότητας, και συγκεκριμένα την περίοδο μεταξύ του Ρωσοϊαπωνικού και του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Αρκεί να αναφέρουμε ονόματα στοχαστών που είναι τόσο σημαντικά για τον ρωσικό πολιτισμό, όπως ο Σ. Τρουμπετσκόι, ο Ν. Μπερντιάγεφ, ο Σ. Μπουλγκάκοφ, ο Β. Ροζάνοφ, ο Σ. Φρανκ, ο ίδιος ο Βλ. Σολοβιόφ στη φιλοσοφία, ο Λ. Τιχομίροφ, ο Π. Στρούβε, ο Π. Μιλιουκόφ στην κοινωνικοπολιτική σκέψη. Αρχίζουν να βλέπουν το φως της δημοσιότητας διάφορες συλλογές των έργων του,

³ N. A. Berdyaev, “Konstantin Leontiev. Ocherk iz istorii russkoi religioznoi mysli”, στο *Konstantin Leontiev: Pro et contra. Lichnost i tvorchestvo Konstantina Leontieva v otsenke russkikh mysliteley i issledovateley posle 1917 goda*, Αγία Πετρούπολη: Antologia, 1995, βιβλίο 2, σ. 29.

⁴ K. Zhukov, *Vostochniy vopros v istoriosofskoi kontseptsii K.N. Leontieva*, Αγία Πετρούπολη: Aletea, 2006.

αλλά οι ραγδαίες αρνητικές και καταστροφικές ιστορικές εξελίξεις που «προφήτευσε» ο Λεόντιεφ σαν να τον εκδικούνται για τα προμηνύματα αυτά. Πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η έκδοση των έργων του σταματάει στον 9^ο τόμο,⁵ ενώ, μετά τις επαναστατικές αλλαγές στη Ρωσία που ξεκίνησαν το 1917, ο Λεόντιεφ λησμονιέται σχεδόν τελείως.⁶ Τον Σολοβιόφ τον θυμούνται έστω και σπάνια, επειδή να τον λησμονήσουν όπως τον Λεόντιεφ με την απομονωμένη θέση του ήταν αδύνατο, λόγω της εξαιρετικά στενής σχέσης του με τους σύγχρονους καλλιτέχνες, της πολύ σημαντικής θέσης του στον ρωσικό πολιτισμό του Αργυρού αιώνα.

Ο λόγος που ο Λεόντιεφ περιέπεσε σε λήθη στην κομμουνιστική Ρωσία ήταν το απροκάλυπτο για το επίσημο κράτος «ταξικό μίσος». Να το πώς παρουσιάζει τον Λεόντιεφ η *Λογοτεχνική Εγκυκλοπαίδεια της ΕΣΣΔ* ([Μόσχα], 1929-1939, τ. 11): «Τη φιλελεύθερη τάση των πρώτων έργων του Λ., που γράφτηκαν υπό την εμφανή επίδραση των ιδεών της Γεωργίας Σάνδη, μετά την Πολωνική Επανάσταση την αντικαθιστούν οι ιδέες της ακραίας αντίδρασης που εκδηλώ-

⁶ Απόηχοι του έργου του Λεόντιεφ ακούγονται στη Δύση, ιδιαίτερα στη Γαλλία (στο περιβάλλον των Ρώσων μεταναστών), καθώς και στη Γερμανία και την Ιταλία. Βλ. S. Trubetskoj, “Razocharovanyi slav’anofil” στο *Vestnik Evropy*, 1892, № X· P. Milyukov, “Razlozhenie slav’anofil’sstva”, στο *Iz istorii*

⁵ K. Leontiev, *Sobranie sochinenii*, Μόσχα, 1912-1913, τόμοι 9.

russskoi intelligentsii, Αγία Πετρούπολη, 1903· N. Berdyaev, “Filosof reaktsionnoi romantiki” στο *Sub specie aeternitatis*, Αγία Πετρούπολη, 1907· N. Mikhailovskii, *Sobranie sochinenii*, τ. 5, 1908 (Zapiski sovremennika)· “Pamiati K. N. Leontieva” στο *Literaturnyi sbornik*, Αγία Πετρούπολη, 1911· S. N. Bulgakov, “Pobeditel’-Pobezhdenyi”, στο *Tikhie dumy*, Μόσχα, 1918· P. A. Preobrazhenskii, “Gertsen i Leontiev” στο *Pechat ’i Re volyutsiya*, 1922, № 2· N. A. Berdyaev, *Konstantin Leontiev*, Παρίσι, 1926· I. von Kologrivon, *Von Hellas zum Mönchtum. Leben und Denken K. Leontjews*, Βερολίνο, 1948· E. Gasparini, *Le previsioni di Constantino Leont ’ev*, Βενετία, 1957 (Μιλάνο, 1947). Να σημειώσουμε επίσης τη μετάφραση του πιο γνωστού έργου του Λεόντιεφ στα ιταλικά: K. Leont’ev, *Bizantinismo e Mondo Slavo*. Trad. di A. Ferrari. Πάρμα: Edizioni all’insegna del Veltro, 1987, καθώς και το δοκίμιο του A. Ferrari, *La Terza Roma*. Πάρμα: Edizioni all’insegna del Veltro, 1986. Στην ΕΣΣΔ: P. F. Preobrazhenskii, “A. Gertsen i K. Leontiev” στο *Pechat ’i Revolutsiya*, 1922, βιβλίο 2· *Istoriya filosofii v SSSR*, τ. 3, Μόσχα, 1968· A. L. Yanov, “Slav’anofily i K. Leontiev” στο *Voprosy filosofii*, 1969, № 8· *Istoriya russkoi literatury XIX v. Bibliograficheskii ukazatel’*, επιμ. K. D. Muradova, Μόσχα-Λενινγκράντ, 1962, σσ. 412-414. Αναφέραμε μόνο τη βιβλιογραφία που αποδεικνύει τη λήθη στην οποία είχε περιπέσει ο Λεόντιεφ στην κομμουνιστική Ρωσία.

Θηκαν ιδιαίτερα φανερά στο δοκίμιο *Ο βυζαντινισμός και οι Σλάβοι* [1875]. Οι αναζητήσεις του Λ., πολλές φορές αντίθετες μεταξύ τους, συνίστανται κυρίως στην εγκαθίδρυση ενός ισχυρού και σκληρού (“ένιοτε ακόμα και άγριου”) ιεραρχικού κράτους που είναι το μόνο που μπορεί να συντηρήσει τον “πολιτισμικό ρυθμό του λαού”, την ανεξάρτητη αυταρχική εκκλησία, την εθνική εσωστρεφή απομόνωση από τη Δύση. [...] Την παρακμή της Δύσης ο Λ. τη θεωρεί τελική, αλλά διαφωνεί εδώ ριζικά με τους

“σλαβόφιλους”, βλέποντας ως ιδεώδες του τον “γνήσιο συντηρητικό” βυζαντινισμό· το Βυζάντιο υπέφερε από εξεγέρσεις, αλλά δεν έζησε καμία επανάσταση, ενώ οι σύγχρονοι σλαβικοί λαοί, κατά τη γνώμη του Λ., πρόλαβαν ήδη να κολλήσουν γρήγορα τις ιδέες της μισητής του Ευρώπης, η οποία φέρνει καινούργιες μορφές ταξικών σχέσεων και την επανάσταση».

Το θέμα δεν περιορίζεται όμως μόνο στο «ταξικό μίσος». «Ο δοκιμιογράφος και λογοτέχνης Κ. Ν. Λεόντιεφ (1831-1891) δεν ανήκε στους “σλαβόφιλους”. Παρ’ όλα αυτά έγινε εκφραστής των ιδεών του εκφυλιζόμενου σλαβοφιλισμού. Ο Βλ. Σολοβιόφ προέβη σε μια καλή έκθεση των απόψεων του Λεόντιεφ». Αυτά είναι όλα όσα μαθαίνουμε για τον Λεόντιεφ από τον Ν. Λόσκι, τον γνωστό Ρώσο φιλόσοφο της θρησκείας,⁶ ο οποίος δεν είχε καθόλου την εύνοια του καθεστώτος στην ΕΣΣΔ και εξορίστηκε με το περίφημο «Ατμόπλοιο των φιλοσόφων» το 1922.

Όντως, στην υποτίμηση της αξίας του Λεόντιεφ συνέβαλε και ο Βλ. Σολοβιόφ, ο οποίος, παρά τις

⁶ Ο Νικολάι Λόσκι (Николай Лосский, 1870-1965) ήταν Ρώσος φιλόσοφος, εκπρόσωπος του ρωσικού ιδεαλισμού, ενορατισμού, ατομικισμού, φιλελευθερισμού. Μετά το 1922 έζησε στην εξορία (Τσεχοσλοβακία, ΗΠΑ, Γαλλία). Η *Ιστορία της ρωσικής φιλοσοφίας* του, από την οποία δανειστήκαμε το παραπάνω χωρίο, είδε το φως της δημοσιότητας στη ρωσική γλώσσα μόνο το 1991 (η 1^η έκδοση βγήκε στα αγγλικά το 1951: Ν. Lossky, *History of Russian Philosophy*. USA: International Universities Press Inc.).

καλές προσωπικές σχέσεις τους, δεν ήταν μόνο αντίπαλος του Λεόντιεφ ως προς τα ορθόδοξα δόγματα, αλλά και ως προς την εκτίμηση του βυζαντινισμού και του ιστορικού ρόλου του, καθώς και του ρόλου που θα μπορούσε να παίξει, σύμφωνα με τον Λεόντιεφ, το «βυζαντινό συστατικό» στη σύγχρονη και ιδιαίτερα στη μελλοντική ζωή της Ρωσίας.⁸ Παρά το γεγονός ότι ο Βλ. Σολοβιόφ ανταποκρίθηκε στην παράκληση του Β. Ροζάνοφ και συνέγραψε το λήμμα «Λεόντιεφ» για το *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Brockhaus & Efron*,⁹ συμπεριφερόταν με τον Λεόντιεφ συγκαταβατικά. Είναι απίθανο κάποιος από αυτούς που τώρα γράφουν για τον Λεόντιεφ να άρχιζε ένα ενημερωτικό εγκυκλοπαιδικό λήμμα έτσι όπως το άρχισε ο Βλ. Σολοβιόφ: «Ο Λεόντιεφ (Κωνσταντίν Νικολάγεβιτς, 1831-1891) ήταν δοκιμιογράφος και αφηγηματικός συγγραφέας, πρωτότυπος και ταλαντούχος κήρυκας ακραίων συντηρητικών απόψεων». Η πρώτη φράση του λήμματος της εγκυκλοπαίδειας είναι η πιο καίρια και αξιολογική, ενώ ο Σολοβιόφ δεν τόλμησε να γράψει σε αυτή τα λόγια που για τα τέλη του 20ού αιώνα είναι αυτονόητα και αναμφίβολα – «διάσημος στοχαστής».¹⁰ Ακόμα πιο συγκαταβατική είναι η πρώτη φράση του Βλ. Σολοβιόφ στο άρθρο του σχετικά με τον θάνατο του Λεόντιεφ «Στη μνήμη του Κ. Ν. Λεόντιεφ»: «Αυτός ο υπέροχος συγγραφέας και καλός άνθρωπος, που πέθανε πρόσφατα στο Σέργκιεφ Ποσάντ, δεν ήταν πολύ γνωστός στη διάρκεια της ζωής του, και μάλλον δεν θα είναι μετά

τονθάνατό του. Το όνομά του όμως θα μείνει στην ιστορία της ρωσικής σκέψης. Στο γενικό πανόραμα της ρωσικής ζωής των δύο τελευταίων δεκαετιών αυτή η πρωτότυπη και διακεκριμένη μορφή θα κατέχει μια έστω και μικρή, αλλά αξιοπρόσε-

Για την έντονα αρνητική στάση του Κ. Λεόντιεφ απέναντι στις «φιλωρωμαϊκές» και φιλοκαθολικές απόψεις του Βλ. Σολοβιόφ βλ. *Konstantin Leontiev: Pro et contra*, βιβλίο 1, σσ. 439-440. Εκεί και η βιβλιογραφία σχετικά με τις φιλικές σχέσεις των δύο αυτών στοχαστών.

Brockhaus & Efron ονομαζόταν η εγκυκλοπαίδεια που κυκλοφορούσε στην Αγία Πετρούπολη την περίοδο 1890-1907.

¹⁰ Α. Α. Korolkov, "Konstantin Leontiev I sud'by kultury" στο *Konstantin Leontiev: Pro et contra*. βιβλίο 1, σ. 8. κτη θέση». Με άλλα λόγια, «De mortuis aut bene aut nihil»⁷... Παρακάτω όμως ακολουθεί η συντριπτική κριτική του «βυζαντινισμού» του «καλού ανθρώπου» Λεόντιεφ. Σε όλους όσοι θα ενδιαφερθούν για την ιστοριοσοφία του *Ο βυζαντινισμός και οι Σλάβοι* συστήνω επίμονα να διαβάσουν προσεκτικά τα αντεπιχειρήματα του Βλ. Σολοβιόφ.

Όμως στα τελευταία χρόνια της κομμουνιστικής εποχής, και ιδιαίτερα στη σύγχρονη μετακομμουνιστική Ρωσία, ο Λεόντιεφ συγκαταλέχτηκε στο πάνθεο των μεγαλύτερων και σημαντικότερων Ρώσων στοχαστών, αφού ο στοχαστής Λεόντιεφ διέσωσε από τη λήθη τον λογοτέχνη Λεόντιεφ. Για την «τριαδική» του θέαση

⁷ (λατ.) «Για τους νεκρούς, ή καλά λόγια ή τίποτα» (Σ.τ.Ε.).

των ιστορικών εξελίξεων, για την ασυγκράτητη ροπή του στο έντονο και αυθεντικό, για την ασυμβίβαστη άρνηση της μετριότητας, τον Λεόντιεφ τον θεοποιούν ως προφήτη, τον αγαπούν με την πιο ειλικρινή αγάπη, και συγχρόνως τον μισούν με ένα εξίσου ειλικρινές μίσος.

Ορισμένες φορές τον Λεόντιεφ τον συγκρίνουν με τα χρονολογικά μεταγενέστερα δυτικά ανάλογά του στη φιλοσοφία, τον Νίτσε και τον Σπένγκλερ, των οποίων θα μπορούσε να θεωρηθεί πρόδρομος, αν η Δύση δεν λάμβανε πάντα υπόψη της τη φιλοσοφική εμπειρία της Ρωσίας· εφόσον όμως η ρωσική φιλοσοφία συνήθως φτάνει στη Δύση με καθυστέρηση, τυχαίνει να αποκαλούν τον ίδιο ως «Ρώσο Νίτσε»⁸ και ως «Ρώσο Σπένγκλερ».⁹

Χωρίς να έχω δεχτεί καμία επιρροή –ούτε άμεση ούτε έμμεση–, να προσθέσω επίσης σε αυτούς τους παραλληλισμούς ότι ένας από τους πιο γνωστούς

⁸ Όπως παρατηρεί ο Αμερικανός σλαβολόγος Τζορτζ Λ. Κλάιν, «ο Λεόντιεφ ήταν σε μέγιστο βαθμό πρωτότυπος και ανεξάρτητος στοχαστής. Οι νιτσεϊκές απόψεις του διαμορφώθηκαν σχεδόν μια δεκαετία προτού εμφανιστούν τα πρώτα έργα του Νίτσε, και πέθανε προτού η δόξα του Νίτσε διαδοθεί στη Ρωσία». Βλ.

Kline G. L., *Religious and anti-religious thought in Russia*. Σικάγο & Λονδίνο: The University of Chicago Press, 1968, σ. 40.

⁹ «Στο μεταίχμιο 19ου και 20ού αιώνα δεν είχε βρεθεί ακόμα κανένας προορατικός άνθρωπος που να εκτιμήσει την ιδιοφυή ακρίβεια έστω και του τίτλου του έργου του Λεόντιεφ *Ο μέσος Ευρωπαίος ως ιδεώδες και εργαλείο της παγκόσμιας*

μελετητές του έργου του που προσπάθησε να δει τον Λεόντιεφ από την οπτική γωνία του Ελληνισμού εντόπισε ακόμα και συγγένειά του με τον Καβάφη με αφορμή «τον εξαιρετικό βιταλισμό και τη βυζαντινή παράδοση» του έργου του «Αλεξανδρινού Ναρκίσσου». ¹⁴

Η συγγραφική κληρονομιά του (κυρίως η φιλοσοφική) γίνεται αντικείμενο εκτεταμένης έρευνας και πηγή για τη γέννηση καινούργιων ιστορικών και πολιτικών αντιλήψεων. Τις παρεμβολές του έργου *Ο βυζαντινισμός και οι Σλάβοι* μπορούμε τόσο να τις δούμε στις πιο σύγχρονες ιστοριοσοφικές εργασίες, όσο και να τις ακούσουμε στους λόγους των στρατηγών της γεωπολιτικής και στις λογομαχίες των πολιτικολογούντων στα πιο ποικίλα επίπεδα.

Το δοκίμιο *Ο βυζαντινισμός και οι Σλάβοι* θεωρείται η αρχή και ταυτόχρονα η ψηλότερη κορυφή της φιλοσοφικής δημιουργίας του Λεό-

καταστροφής. Μόνο ύστερα από μισό αιώνα κυκλοφόρησε το επίκαιρο βιβλίο του Ό. Σπένγκλερ *Η παρακμή της Ευρώπης*, ενώ κατά το δεύτερο μισό του 20^{ού} αιώνα ήδη δεκάδες φιλόσοφοι, κοινωνιολόγοι, ψυχολόγοι μίλησαν για την απειλή της μέσης συνείδησης, για την καταστροφή της παραδοσιακότητας, την εξαφάνιση του εθνικού χαρακτήρα των ευρωπαϊκών χωρών, για τη μαζική κουλτούρα». Α. Α. Korolkov, Konstantin Leontiev i sud'by kultury στο *Konstantin Leontiev: Pro et contra*. βιβλίο 1, σ. 9.

¹⁴ Βλ. Υ. Ρ. Ivask, *Konstantin Leontiev (1831-1891) Zhizn i Tvorchestvo*, σ. 375: «Ίσως καλύτερα από όλους τους Έλληνες

τον Λεόντιεφ θα τον είχε κατανοήσει ο υπέροχος ποιητής Κωνσταντίνος Καβάφης. Αισθητής, παρακμιστής και μηδενιστής εκτιμούσε στον λαό του το ίδιο που εκτιμούσε ο Λεόντιεφ – τον ασυνήθιστο βιταλισμό και τη βυζαντινή παράδοση. Ο ίδιος ο Καβάφης δεν πίστευε σε τίποτα, ούτε προσπάθησε να πιστέψει όπως ο Λεόντιεφ, αλλά και τους δύο τούς ενώνει η ίδια αισθητική των ναρκίσεων, η ίδια αυξημένη και έντονη αίσθηση της ζωής». Ο Γιούρι Ιβάσκ (Ю. П. Иваск, 1907-1986) ήταν Αμερικανός ιστορικός της ρωσικής λογοτεχνίας, ποιητής και συγγραφέας.

ντιεφ.¹⁰ Όλη η ζωή και η δημιουργία του μοιάζουν με ανάβαση από την πεδιάδα σε έναν «άνω κόσμο», έπειτα στην κορυφή του, και ύστερα με κάθοδο πάλι στην πεδιάδα.

Ο «άνω κόσμος» του Λεόντιεφ είναι ο κόσμος της ελληνικής Ανατολής, η τότε τουρκοκρατούμενη Ελλάδα – η Κρήτη, η Θράκη, η Ήπειρος, η Μακεδονία. Και πριν και μετά απλώνεται η απέραντη πεδιάδα της Ρωσίας, η οποία δεν συνέβαλε μόνο στο να αισθανθεί ο συγγραφέας την άνοδο, την ομορφιά της ανάβασης, αλλά –το σημαντικότερο– βοήθησε να πραγματοποιήσει αυτήν την ανάβαση, διατηρώντας συνάμα μέσα στα ελληνικά βουνά το μεγαλείο της ρωσικής απεραντοσύνης.

Ο Λεόντιεφ πέρασε τα καλύτερα χρόνια της ζωής του στην ελληνική Ανατολή, υπηρετώντας ως διπλωμάτης στο ευρωπαϊκό τμήμα της Οθωμανικής

¹⁰ Πρόκειται μάλλον για την πιο ευδιάκριτη, την πιο γνωστή κορυφή. Το *Ο βυζαντινισμός και οι Σλάβοι* έχει και μια κάποια ατέλεια, την οποία συμπληρώνει το δημοσιευμένο το 1888 δοκίμιο *Ο μέσος Ευρωπαίος ως ιδεώδες και εργαλείο της παγκόσμιας καταστροφής*.

Αυτοκρατορίας (1863-1873). Ήταν τα χρόνια της πιο μεστής απόλαυσης της ζωής και της πιο μεστής λογοτεχνικής δημιουργίας, όταν ο Λεόντιεφ έζησε στην Κρήτη, στην Ήπειρο και στη Θεσσαλονίκη, μέρη που δεν ήταν τότε πλήρως ελληνικά, καθώς και στην Αδριανούπολη, στην παραδουνάβια Τούλτσα και στην Κωνσταντινούπολη, με πολύ σημαντικό τότε ελληνικό στοιχείο. Ήταν επίσης και τα χρόνια της γεμάτης πάθος, σχεδόν έξαλλης μετάνοιας για τις απολαύσεις του, όταν ο Λεόντιεφ προσπάθησε να τελέσει την «αναχώρησή» του, με τη σχεδόν παλαιοχριστιανική έννοια της λέξης, στο Άγιο Όρος, και να πλησιάσει και χωρικά και πνευματικά τον Θεό και ύστερα άλλου είδους απολαύσεις – τις απολαύσεις της πολυαγαπημένης του Κωνσταντινούπολης και τις απολαύσεις της ερμηνείας της ιστορίας στην Κωνσταντινούπολη και στη Χάλκη, όπου συντελέστηκε η αποφασιστική (μολονότι όχι η τελική) στροφή του από τη λογοτεχνία στη φιλοσοφία, και εκεί όπου δημιουργήθηκε το πρώτο και το πιο εντυπωσιακό ιστοριοσοφικό έργο του Λεόντιεφ

*Ο βυζαντινισμός και οι Σλάβοι (1872-1873).*¹¹

¹¹ Η πρώτη δημοσίευση έγινε στο περιοδικό έντυπο «Chteniya v Imperatorskom Obshchestve istorii drevnostei rossiyskikh pri Moskovskom universitete» («Αναγνώσεις της Αυτοκρατορικής Εταιρίας Ιστορίας Ρωσικών Αρχαιοτήτων στο Πανεπιστήμιο της Μόσχας»), 3, 1875. Την επόμενη χρονιά βγήκε σε μεμονωμένη έκδοση, και ύστερα στη συλλογή δοκιμίων *Vostok, Rossiya i Slaviane*, σε 2 τόμους, 1885-1886.

Νομίζω, βάσει τουλάχιστον όλων των προαναφερθέντων, ότι ο αναγνώστης συνήγαγε πια το συμπέρασμα ότι τα φιλοσοφικά και τα λογοτεχνικά έργα του Λεόντιεφ συνδέονται μεταξύ τους κατά κάποιον τρόπο με σχέση αλληλεπίδρασης, και δεν συσχετίζονται μόνο με τις σκέψεις και τις εμπειρίες του συγγραφέα, αλλά και με τα γεγονότα της ζωής του. Είμαι βέβαιος ότι, διαβάζοντας το *Ο βυζαντινισμός και οι Σλάβοι*, ο αναγνώστης θα νιώσει –όχι μόνο μια φορά– ότι ο συγγραφέας του ήταν επίσης λογοτέχνης και άνθρωπος που έζησε αχόρταγα μια συναισθηματικά έντονη ζωή, και αυτή η «αποκάλυψη» θα τον βοηθήσει να κατανοήσει ευκολότερα το νόημα του δοκιμίου. Γι' αυτό δεν είναι καθόλου περιττό –αντιθέτως είναι απαραίτητο– να προλογίσουμε το φιλοσοφικό δοκίμιο του Λεόντιεφ με μια πολύ σύντομη ανάγλυφη αναφορά της πορείας του λογοτεχνικού του έργου και της ζωής του γενικά. Ας κατεβούμε, λοιπόν, από τον «άνω κόσμο» του, τον κόσμο της καθ' ημάς Ανατολής, με τις κορυφές του: το Άγιο Όρος και την Κωνσταντινούπολη (μαζί με τη Χάλκη), στη ρωσική πεδιάδα, για να αισθανθούμε την εξύψωση αυτού του «άνω κόσμου» στη ζωή του Λεόντιεφ. Θα περιοριστούμε όμως εδώ στην αναφορά μόνο των καίριων γεγονότων που έχουν σημασία από την άποψη (ή τις απόψεις) που μας ενδιαφέρουν.

Στο παρόν εισαγωγικό μέρος θα περιοριστώ στο ιστοριοσοφικό δοκίμιο του Λεόντιεφ, για να ανιχνεύσουμε την πορεία του συγγραφέα του προς

την κορυφή του δημιουργικού του έργου, και για να εξετάσουμε το πώς ήλθε στο φως αυτό το έργο.

Γόνος παλιάς οικογένειας ευγενών (ιδιαίτερα από την πλευρά της μητέρας του), ο Κονσταντίν Λεόντιεφ γεννήθηκε το 1831 στο Κουντίνοβο του κυβερνείου της Καλούγκα, όπου βρισκόταν το οικογενειακό τους αγρόκτημα, εκεί όπου διατηρήθηκαν πολύ ζωντανές οι αναμνήσεις γεγονότων που ρύθμισαν τις τύχες της Ρωσίας τόσο στο παρελθόν (οι αιματηρές διχόνοιες και ο αγώνας κατά των Πολωνών κατακτητών κατά τον 16ο και ¹²ο αιώνα), όσο και πρόσφατα (η εισβολή του πολυεθνικού «ευρωπαϊκού» στρατού του Ναπολέοντα το 1812). Από τα παιδικά του χρόνια ασπάστηκε την αγάπη για την ιστορία, τις παραδόσεις του ρωσικού λαού, τη μοναρχική συγκρότηση της Ρωσίας, καθώς και την αγάπη για την ορθοδοξία.¹⁷ «Αναθρεμμένος με τη φιλελεύθερη λογοτεχνία του αισθητισμού της δεκαετίας του '40 (ιδιαίτερα διαμέσου των έργων της Γεωργίας Σάνδη, του Μπελίνσκι και του Τουργκένιεφ), ήμουν στα

¹² Αξιοσημείωτη είναι η αισθητική κατάπληξη που προκάλεσε στον Λεόντιεφ η επίσκεψή του στην Όπτινα Πούστιν στα παιδικά του χρόνια, κατά την οποία, σύμφωνα με τις αναμνήσεις της μητέρας, του αυτός φώναξε: «Μη με ξαναφέρετε εδώ άλλη φορά, αλλιώς θα μείνω εδώ οπωσδήποτε». Η Όπτινα Πούστιν είναι ένα από τα αξιόλογα μοναστήρια της Ρωσίας στην περιοχή της Καλούγκα, την ιδιαίτερη πατρίδα του Λεόντιεφ. Εδώ θα κάνει την απόκρυφη κουρά του στο τέλος της ζωής του το 1891.

πρώτα νιάτα μου ταυτόχρονα ρομαντικός και σχεδόν μηδενιστής...», θα γράψει αργότερα αναφερόμενος στη διαμόρφωσή του ως συγγραφέα ο Λεόντιεφ, ο οποίος έρεπε προς στις δημοφιλείς εκείνα τα χρόνια δημοκρατικές ιδέες δυτικής προέλευσης, οι οποίες προσέλκυαν τόσο πολύ τους Ρώσους διανοούμενους (*Σημειώσεις ενός αναχωρητή*», 6).

Από το 1849, οπότε άρχισε τις σπουδές του στην ιατρική σχολή του Πανεπιστημίου της Μόσχας, απέκτησε μόρφωση που δεν ήταν καθόλου χαρακτηριστική για τους ευγενείς, αλλά για τους «ραζνοτσίντσι»,¹³ τη γενιά που καθόρισε την κοινωνική και πολιτιστική πορεία της Ρωσίας κατά τα μέσα και το δεύτερο μισό του ¹⁴ου αιώνα. Η ιατρική (και γενικότερα η φυσική), καθώς και η ιατρική πρακτική του Λεόντιεφ θα αποδειχτεί πολύ σημαντική για τη διαμόρφωση της θεωρίας του σχετικά με την ανάπτυξη των ανθρώπινων κοινωνιών.

Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι βιολόγος κατά τη μόρφωση και την επαγγελματική του δράση του υπήρξε και ένας άλλος διάσημος στοχαστής του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, ο Ν. Ντανιλέφσκι, ο

¹³ Οι ραζνοτσίντσι (ρωσ. разночинцы, κατά λέξη «άνθρωποι από διάφορες τάξεις») ήταν μια ανομοιογενής κοινωνική ομάδα του αστικού πληθυσμού της Ρωσίας που προερχόταν από ποικίλες κοινωνικές τάξεις.

¹⁴ Να παρατηρήσουμε, παρεμπιπτόντως, ότι την αρχή αυτής της διάστασης αποτέλεσε η αρνητική στάση του Λεόντιεφ στο μυθιστόρημα του Ι. Τουγκένεφ *Την παραμονή*, με φόντο τον απελευθερωτικό αγώνα στα Βαλκάνια κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

οποίος, τρόπον τινά, υπήρξε «πρόδρομος» του
Λεόντιεφ.

Το 1851 ο Λεόντιεφ συνέγραψε το πρώτο του λογοτέχνημα, το οποίο έμεινε αδημοσίευτο εξαιτίας της λογοκρισίας. Για την αξιολόγηση των φιλολογικών δυνατοτήτων του στράφηκε στον Ιβάν Τουργκένιεφ, μάλλον τον «πλέον Ευρωπαίο» συγγραφέα της ρωσικής λογοτεχνίας ως προς το ύφος, και με έντονα «δυτικές» αντιλήψεις. Ο Λεόντιεφ βρήκε ειλικρινή υποστήριξη από τον Τουργκένιεφ, ο οποίος, παράλληλα με τον Λεόντιεφ, ανέδειξε και το λογοτεχνικό τάλαντο του αρχάριου συγγραφέα τότε Λεβ Τολστόι. Η φιλία του Λεόντιεφ με τον Τουργκένιεφ διήρκησε μέχρι το 1876, οπότε λόγω διάστασης φιλολογικών αλλά και, πιθανόν, πολιτικοκοινωνικών απόψεων οι δρόμοι τους χώρισαν.¹⁹ Να επισημάνουμε εδώ και την πολύ χαρακτηριστική παρατήρηση από το τελευταίο γράμμα του Τουργκένιεφ στον Λεόντιεφ ότι δεν του βγαίνουν τόσο καλά τα λογοτεχνικά έργα, αλλά τα «επιστημονικά, εθνογραφικά και ιστορικά συγγράμματα».¹⁵ Να θυμηθούμε, τέλος, και την τεράστια επιρροή που άσκησαν στη ζωή και το έργο του νεαρού Λεόντιεφ τόσο η ίδια η αριστοκρατική μορφή του Τουργκένιεφ, όσο και τα λόγια από τον *Φάουστ* του Γκαίτε τα οποία αρεσκόταν να τα επαναλαμβάνει στον Τουργκένιεφ, και τα οποία έγιναν το «σύνθημα» που επιδίωκε να ακολουθεί ο

¹⁵ Γράμμα του Ι. Τουργκένιεφ της 4 (16) Μαΐου 1876 στο Ι. S. Turgenev, *Polnoe sobranie sochinenii v 28 t.*, τ. 11, σ. 258.

Λεόντιεφ (τουλάχιστον μέχρι τη «μεταστροφή» του στη Θεσσαλονίκη και στο Άγιο Όρος): «Greift nur hinein ins volle Menschenleben».¹⁶

Ακολουθώντας αυτό το κάλεσμα, ο Λεόντιεφ πήρε το 1854 πρόωρα το πτυχίο του για να αναχωρήσει ως εθελοντής στρατιωτικός γιατρός στον Κριμαϊκό Πόλεμο. Είναι βέβαιο ότι τον Λεόντιεφ δεν τον παρακίνησε τότε μόνο η πατριωτική έξαψη, αλλά και η προσπάθεια να «εισβάλει» στον κόσμο του ρομαντικού, φεύγοντας απότομα από τη ρουτίνα της «αφύσικης» για τον ίδιο αστικής ζωής, διότι χωρίς ηρωισμό και αισθητισμό η ζωή δεν έχει καμία αξία γι' αυτόν.

«Στη Μόσχα είχα ήδη γνωριμίες με γνωστές προσωπικότητες με επιρροή και πλούτο, με επιστήμονες και λογοτέχνες... Παράτησα όλα αυτά γι' αυτό ακριβώς, για να ριψοκινδυνέσω τα πάντα πέφτοντας σε μια ζωή που είναι πιο σκληρή, πιο δύσκολη για το σώμα, αλλά και πιο υγιής και πιο εύκολη για την ψυχή και τον νου... Χρειάζεται λίγη θηριωδία στη ζωή ενός τίμιου ανθρώπου... Η περιττά τίμια δουλειά ενός καθηγητή δεν θα με ενθουσίαζε καθόλου... Ήθελα να καβαλικεύω το κοζάκικο άλογο, ήθελα να βλέπω τραυματισμένους και σκοτωμένους, και μπορεί και να δεχόμουν να γίνω σχεδόν σκοτωμένος και ο ίδιος... Η υπερβολικά βαριά καθιστική ζωή με έδιωχνε από τη Μόσχα...»¹⁷

¹⁶ (γερμ.) «Μεστή του ανθρώπου τη ζωή ας αδράξεις!» *Φάουστ*, στ. 167 (μτφρ. Κ. Χατζόπουλος· εκδ. Γράμματα, 1991)

¹⁷ Κ. Leontiev, "Moya literaturnaya sud'ba. Avtobiografiya" στο *Literaturnoe nasledstvo*, τ. 22-24, Μόσχα, 1935.

Ο Λεόντιεφ έζησε ίσως τις πιο αποτρόπαιες και «αντιαισθητικές» θηριωδίες του πολέμου, υπηρετώντας ως στρατιωτικός γιατρός στην ανατολική Κριμαία.¹⁸ Τον ίδιο καιρό στην πολιορκημένη Σεβαστούπολη υπηρετούσε ως αξιωματικός του πυροβολικού ο Λεβ Τολστόι, ο οποίος αποκάλυψε έπειτα τη σκληρότητα του πολέμου στα *Διηγήματα της Σεβαστούπολης* και σε άλλα έργα του.

«Ο Τολστόι επισκέφτηκε μια φορά το στρατιωτικό νοσοκομείο και κατατρόμαξε· ο τρόμος εκεί ήταν πιο μεγάλος από ό,τι στα οχυρώματα... Μεταξύ τους είχαν τελείως διαφορετικές στάσεις απέναντι στις πολεμικές πράξεις· ο Τολστόι αναζητούσε την αλήθεια, ο Λεόντιεφ την ομορφιά».¹⁹ «Ο πόλεμος ήταν γι' αυτόν πρωτίστως ένα αισθητικό φαινόμενο».²⁰ Ο Λεόντιεφ αγαπούσε τον πόλεμο, επειδή ο πόλεμος ήταν γι' αυτόν κάποιου είδους άρνηση της καθημερινότητας. Το ίδιο ισχύει και για τη ρομαντικοποίηση των ληστών και της βίας καθαυτής, ακόμα και της εθνικής και θρησκευτικής καταπίεσης βάσει του ρητού του Ευαγγελίου: «καὶ τὸ φῶς ἐν τῇ σκοτίᾳ φαίνει, καὶ ἡ σκοτία αὐτὸ οὐ

¹⁸ Βλ. π.χ. το διήγημα «Μια ημέρα στο Μπιγιούκ-Ντορτέ» στο Κ. Ν. Leontiev, *Polnoe sobranie sochinenii i pisem v 12 t.*, τ. 1. σσ. 234-236.

¹⁹ Ivask, σ. 294.

²⁰ N. Berdyaev, σ. 45.

κατέλαβεν».²¹ Ο εξωραϊσμός της βίας είναι ασφαλώς ένα από τα στοιχεία που κάνουν την αισθητική του Λεόντιεφ να μοιάζει με διάφορες άλλες αισθητικές και φιλοσοφίες της «ισχυρής προσωπικότητας», ιδιαίτερα του επόμενου 20ού αιώνα, και προκαλούν δικαιολογημένα τη μη αποδοχή αυτής της αισθητικής στο σύνολό της.

Η αναζήτηση του ρομαντισμού από τον Λεόντιεφ εκπλήσσει με τον αισθητισμό της. Έτσι ήταν η σκηνή όταν ο Λεόντιεφ έπινε τον καφέ του καθισμένος στο μπαλκόνι ενός ξενοδοχείου του Κερτς την ώρα που οι σύμμαχοι εισελαύνουν στην πόλη. Το αρρωστημένο πάθος του Λεόντιεφ για την ομορφιά καμιά φορά προκαλεί τρόπο με την ψυχραιμία του.

«Ενώ από τη μια στιγμή στην άλλη δίπλα μου στον δρόμο έτρεχαν κάπου οι άμαξες, σέρνονταν τα κάρα, καβαλίκευαν πότε πότε οι Κοζάκοι, συνέχιζα χωρίς βιασύνη να πίνω τον καφέ μου και να καπνίζω ονειροπολώντας ακόμα το πόσο ωραία θα ήταν αν τώρα άρχιζαν να πέφτουν δίπλα στο ξενοδοχείο οι οβίδες, οι βόμβες και οι μπάλες, και εγώ σαν ένας ιδιώτης και καλλιτέχνης θα είχα δικαίωμα να παρατηρώ από το μπαλκόνι μου όλη αυτήν την τραγικότητα, να βλέπω χωρίς να αποφεύγω καθόλου τον κίνδυνο, αυτήν τη σελίδα της σύγχρονης ιστορίας που άνοιξε ξαφνικά ένα ενδιαφέρον επεισόδιο. Να είμαι παρών αμίλητος και να παρατηρώ φιλοσοφικά... Ωραία σελίδα! Όχι μόνο από την

²¹ ΚΔ, Ιω. 1,5: «Και το φως λάμπει μέσα στο σκοτάδι, και το σκοτάδι δεν μπόρεσε να το επισκιάσει». (Σ.τ.Ε.)

ιστορία της ανθρωπότητας, αλλά και από τη δική μου ιστορία επίσης. Οι βόμβες πετούν, και εγώ παρατηρώ! Κάθομαι και σκέφτομαι· είμαι φιλόσοφος! Δεν φοβάμαι· είμαι στωικός! Καπνίζω· είμαι επικούρειος!...»²² Να θυμηθούμε αυτήν την αιμοβόρα απόλαυση της ομορφιάς καθώς θα διαβάζουμε το *Ο βυζαντινισμός και οι Σλάβοι*.

Μαζί με τον τρόπο του πολέμου ο Λεόντιεφ δέχτηκε και τον άκρως όμορφο και γοητευτικό κόσμο της Κριμαίας, τον οποίο θα τον αναπαραστήσει αργότερα στην Κωνσταντινούπολη²³ στο αριστουργηματικό του διήγημα «Η εξομολόγηση ενός συζύγου». Κατά το θέλημα της μοίρας, η Κριμαία έγινε στ' αλήθεια το κατώφλι της ελληνικής Ανατολής του Λεόντιεφ, ένας «πρόδρομος» της Κρήτης του. Εξάλλου και στην πραγματικότητα η Κριμαία υπήρξε μέρος του κόσμου της ελληνικής Ανατολής από την αρχαιότητα, και ιδιαίτερα κατά τον 19ο αιώνα. Στη Ρωσία, ιδιαίτερα έπειτα από την ενσωμάτωση της Κριμαίας επί Μεγάλης Αικατερίνης, με τον «κλασικισμό» της, η Κριμαία γινόταν αντιληπτή ως κατώφλι της Ελλάδας. Αλλά δεν είναι απλώς ο χώρος της αρχαίας Ταυρίδας: ανάμεσα στους ήρωες του διηγήματος υπάρχουν και οι Έλληνες – τόσο οι ντόπιοι, όσο και από τα νησιά του

²² «Η παράδοση του Κερτς το 1855» στο *Σημειώσεις ενός στρατιωτικού γιατρού*.

²³ Η πρώτη δημοσίευση με τον τίτλο «Αι-Μπουρούν» έγινε μόνο το 1867, δηλαδή στη διάρκεια της «ελληνικής» περιόδου του Λεόντιεφ.

Ιονίου. Στην Κριμαία του Λεόντιεφ όλα είναι ωραία, ακόμα και οι εχθροί-δολοφόνοι Τάταροι, ενώ η σκληρή ερωτική αυτοθυσία του πρωταγωνιστή προσδίδει μόνο μια ιδιαίτερα στυφή γεύση στην κριμαϊκή ομορφιά. Εκφράστηκε η γνώμη ότι αυτό το διήγημα είναι τελείως μοναδικό ως προς την ανάπτυξη του θέματος των ερωτικών σχέσεων (του ερωτικού τρίγωνου), και μάλιστα όχι μόνο στη ρωσική,²⁴ αλλά ενδεχομένως και στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία του 19ου αιώνα γενικά.

Η γυναικεία κορυφή του ερωτικού τριγώνου, η όμορφη Ρωσοϊταλίδα Λίζα, θυμίζει μια πικρή σελίδα στη ζωή του Λεόντιεφ – τη ρομαντική κριμαϊκή αγάπη του και τη μελλοντική σύζυγό του Ελιζαβέτα Πολίτοβα, η οποία καταγόταν από τον ελληνισμό της Θεοδοσίας. Η Λίζα, η οποία δεν ήταν αρκετά μορφωμένη, δεν ταίριαζε με τον σύζυγό της από πολλές απόψεις, η συζυγική ζωή τους πέρασε πολλές δυσχέρειες, με πολλά θλιβερά και ασαφή περιστατικά, και παρουσίαζε αρκετά προβλήματα για

²⁴ «Πρόκειται για το θέμα του ελεύθερου έρωτα», γράφει ο Γιούρι Ιβάσκ (σ. 325). «Στη Ρωσία πρώτη φορά προσέγγισε το θέμα ο Α. Β. Ντρουζίνιν στο διαβόητο διήγημά του «Πόλεγκα Σαξ» (1847). Αργότερα το ίδιο θέμα το ανέπτυξε συστηματικά ο Τσερνισέφσκι (*Τι να κάνουμε;*). Ο Λεόντιεφ όμως τα παρουσιάζει και τα αιτιολογεί όλα διαφορετικά». Εναντίον του μυθιστορήματος του Τσερνισέφσκι ο Λεόντιεφ επιτέθηκε με σφοδρότητα στο 2^ο κεφάλαιο του έργου του *Ο βυζαντινισμός και οι Σλάβοι*. Εδώ θα μπορούσαμε δικαιολογημένα να αναφέρουμε και άλλα ανάλογα. Π.χ. σε πιο γενικές γραμμές είναι αισθητή η ευγενής ατμόσφαιρα της ερωτικής αυτοθυσίας που κυριαρχεί στις *Λευκές νύχτες* του Φ. Ντοστογιέφσκι.

τον Λεόντιεφ, ο οποίος ήταν αναγκασμένος να κάνει πολλές θυσίες για να βρει τη λύση τους. Αργότερα, το 1868, εμφανίστηκαν τα πρώτα συμπτώματα μιας ψυχικής διαταραχής η οποία θα την ενοχλεί μέχρι το τέλος της ζωής της.

Το 1857 ο Λεόντιεφ αποστρατεύτηκε, επέστρεψε στη Μόσχα, αλλά πολύ σύντομα, πάλι για αισθητικούς λόγους, έφυγε για ένα αγρόκτημα στην επαρχία του Νίζνι Νόβγκοροντ, όπου άσκησε το επάγγελμα του γιατρού για να ζήσει δίπλα στους «παραδοσιακούς» Ρώσους –στον απλό λαό και στους ευγενείς γαιοκτήμονες–, αποφεύγοντας έτσι την εκσυγχρονισμένη μεγαλούπολη της Μόσχας.²⁵ Όπως προκύπτει από τα απομνημονεύματά του, ακόμα και αυτήν την περίοδο ο Λεόντιεφ συμμεριζόταν τις φιλελεύθερες ιδέες: «[...] Στα νεανικά μου χρόνια είχα κι εγώ τη συνήθεια να “φιλελευθερίζω” (ειλικρινά, και αυτό ήταν μια βλακεία!)».

Την άνοιξη του 1860 επιστρέφει για κάποιο χρονικό διάστημα στη μητέρα του στο Κουντίνοβο, και ύστερα, τον χειμώνα, φεύγει για την Αγία Πετρούπολη για να μπορέσει να ασχοληθεί έμπρακτα με το συγγραφικό του έργο. Κερδίζει τα προς το ζην μεταφράζοντας άρθρα ζωολογίας, ανατομίας και άλλων θεωρητικών επιστημών από γερμανικά και γαλλικά περιοδικά. Συν τοις άλλοις μεταφράζει και το *Περί ελευθερίας* του Τζον Στιούαρτ

²⁵ Η σημαντικότερη πηγή από την οποία γνωρίζουμε αυτήν την περίοδο της ζωής και της πνευματικής ανάπτυξης του Λεόντιεφ είναι το μυθιστόρημά του *Στην πατρική γη*.

Μιλ, από το οποίο, παρ' όλες τις δημοκρατικές και φιλελεύθερες τάσεις του συγγραφέα, δανείστηκε την ιδέα της αυθεντικής ατομικότητας, καθώς και την ιδέα ότι οι δημοκρατικοί θεσμοί, οι οποίοι ήταν προοδευτικοί στο παρελθόν, στην παρούσα φάση έχασαν πλέον τη θετικότητά τους, και συμβάλλουν στο να εξαλείψουν την ποικιλομορφία και την πρωτοτυπία, ενώ η πρωτότυπη δυνατή προσωπικότητα μπορεί να εμφανιστεί μόνο σε μια ιεραρχική κοινωνία, όπου δεν κυριαρχεί μια κοινή ηθική, μια κοινή γνώμη, μια ολική ισότητα.

Αισθάνεται τελικά την απογοήτευση από «το δημοκρατικό ρεύμα», όπως γράφει ο ίδιος: «Παλιότερα, στη νεανική μου ηλικία, το αγαπούσα τόσο πολύ, ενώ, εδώ ακριβώς, στην Πετρούπολη, άρχισα να απομακρύνομαι όλο και περισσότερο από αυτό μόλις ξαφνικά κατάλαβα ότι το ιδεώδες του δεν είναι απλώς η πολιτική ισότητα, αλλά η πληρέστατη ομοιομορφία της κοινωνικής θέσης, της ανατροφής και των χαρακτήρων: με τρόμαξε αυτή η γκρίζα ανία του έστω και απόμακρου ακόμα μέλλοντος...»²⁶

Η Μεγάλη Μεταρρύθμιση του 1861, η οποία κατάργησε το καθεστώς της δουλοπαροικίας στη Ρωσία, προκάλεσε τη ριζική εξάλειψη των δημοκρατικών και φιλελεύθερων οραμάτων στην κοσμοθεωρία του Λεόντιεφ. Στα γράμματα και λογοτεχνήματά του εκφράζονται φόβοι ότι στη θέση της σιωπής του λαού θα έλθει «το θορυβώδες και απρόσωπο βασίλειο των μαζών». Οι πολιτικές

²⁶ Στο ίδιο, σ. 400.

απόψεις του άλλαξαν ριζικά και ανεπιστρεπτί: «[...] αγάπησα τη μοναρχία, τα αξιώματα, τα προνόμια, την αριστοκρατική προέλευση, τον πόλεμο, ακόμα και το ίδιο το όραμα των στρατών, την ποικιλία διάφορων θετικών δοξασιών κλπ.».²⁷

Με τη σύσταση του Ν. Ιγκνάτιεφ²⁸ στις αρχές του 1863 ο Λεόντιεφ διορίστηκε υπάλληλος του Ασιατικού Τμήματος του υπουργείου Εξωτερικών. Η προετοιμασία για τη διπλωματική υπηρεσία απαίτησε εντατική μελέτη των αρχείων και είχε ως αποτέλεσμα το αυξημένο ενδιαφέρον του για τη ρωσική ιστορία, και κατά συνέπεια τη διαμόρφωση ορισμένης ιστορικής και φιλοσοφικής αντίληψης και «πατριωτισμού» αισθήματος.

Στις 25 Οκτωβρίου 1863 ο Λεόντιεφ διορίστηκε να υπηρετήσει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Βρέθηκε στ' αλήθεια στον «δικό του τόπο» – στην Ανατολή.

Σε όλο τον 19ο αιώνα η Ανατολή ήταν ο προορισμός που ονειρεύονταν οι διανοούμενοι όχι μόνο στη Ρωσία, αλλά και στην Ευρώπη γενικότερα· προορισμός όχι μόνο των συνηθισμένων «μορφωτικών» ταξιδιών (για να θυμηθούμε λίγο την πλούσια περιηγητική λογοτεχνία εκείνης της εποχής),

²⁷ Κ. Ν. Leontiev, *Polnoe sobranie sochinenii i pisem v 12 t.*, τ. 6(1), σ. 400.

²⁸ Λίγο αργότερα, ο Ν. Ιγκνάτιεφ έγινε πρέσβης της Ρωσίας στην Υψηλή Πύλη. Η προστασία των Σλάβων του απέφερε μεγάλη δημοσιότητα στα Βαλκάνια, ενώ στη Βουλγαρία έγινε μάλιστα και εθνικός ήρωας. Στη Βάρνα υπάρχει το μνημείο του, ενώ δρόμοι και πλατείες φέρουν το όνομά του σε διάφορες πόλεις της Βουλγαρίας.

αλλά και των «λογοτεχνικών». Αυτό το φαινόμενο δεν οφείλεται μόνο στην έλξη που ασκούν οι εξωτικοί (ακόμα και ανύπαρκτοι) τόποι, αλλά και σε μια απογοήτευση, μια κούραση από τον σύγχρονο «πολιτισμό», από την Ευρώπη. «Μόλις μπορέσω θα φύγω –όχι όμως την Ευρώπη, Κύριε, ελέησον!–, θα πάω στην Αμερική, στην Αραβία, στην Ινδία – μακάρι να πεθάνω κάπου στον δρόμο!... Πηγαίνω στην Περσία και πιο πέρα...» Είναι τα λόγια του κατεξοχήν *Ήρωα της εποχής μας*,²⁹ που εκφράζουν σε σημαντικό βαθμό τη διάθεση της ρωσικής κοινωνίας του πρώτου μισού του 19ου αιώνα. Η τάση να μεταφέρεται η υπόθεση και η πλοκή των λογοτεχνικών έργων στις χώρες της Ανατολής παρατηρείται στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία γενικώς, και όχι μόνο στη ρωσική.³⁰ Η «Ανατολή» στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι πάντα η «καθαυτό» Ανατολή· μπορεί να είναι η «εσωτερική» Ανατολική (όπως π.χ. η Κριμαία στο «Σιντριβάνι του Μπαχτσισαράι» του Αλεξάντρ Πούσκιν, ο Καύκασος στον «Αιχμάλωτο του Καυκάσου» πάλι του Πούσκιν, στον *Ήρωα της εποχής μας* του Λέρμοντοφ, στον *Χατζή Μουράτ*, το κύκνειο άσμα του Λ. Τολστόι κ.ά.), μπορεί να είναι οι παρυφές της Ευρώπης, όπως η

²⁹ Το μυθιστόρημα *Ένας ήρωας της εποχής μας* του Μ. Λέρμοντοφ (1840) είναι από τα σημαντικότερα και τα πιο γνωστά έργα στη Ρωσία του 19ου αιώνα.

³⁰ Στη δυτικοευρωπαϊκή λογοτεχνία αυτήν τη γραμμή της απογοήτευσης με την Ευρώπη και της φυγής στην Ανατολή ακολουθούν τα έργα του Ρουσό, του Σατομπριάν, του Μπάιρον κ.ά.

Μεσόγειος, τα «ημιάγρια» Βαλκάνια, όπως π.χ. στο έργο του Π. Μεριμέ (τον οποίο εκτιμούσε τόσο πολύ ο Λεόντιεφ), αλλά είναι οπωσδήποτε ο χώρος εκτός του σύγχρονου ευρωπαϊκού πολιτισμού.

«Μπορούμε να πούμε ότι τα πιο σημαντικά έργα του γράφτηκαν υπό την επιρροή των συναισθημάτων και των ιδεών που γεννήθηκαν στην Ανατολή. Η Ανατολή διαμόρφωσε τελικά την πνευματική προσωπικότητά του, ερέθισε φοβερά την πολιτική, φιλοσοφική και τη θρησκευτική σκέψη του, ερέθισε τη λογοτεχνική δημιουργία του που αφορά κυρίως τη ζωή των χριστιανών στην Τουρκία».³¹

Στην περίπτωση του Λεόντιεφ, όταν λέμε «Ανατολή», εννοούμε κυρίως τον «ελληνικό» ή, για την ακρίβεια, τον «ελληνοανατολικό» κόσμο – την καθ’ ημάς Ανατολή. Όχι την ίδια την Ελλάδα, αλλά εκείνο τον ιστορικό και πολιτισμικό χώρο που υπήρχε στα Βαλκάνια, ουσιαστικά από την Άλωση της Πόλης και μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή, και ύστερα

³¹ Βλ. Ν. Berdyaev, σ. 58. Στην πρώτη συλλογή των έργων του Λεόντιεφ τα ανατολίτικα λογοτεχνήματά του έχουν τον κοινό τίτλο «Από τη ζωή των χριστιανών στην Τουρκία». Εξάλλου, δεν πρέπει να αντιλαμβανόμαστε υπερβολικά τυπικά την «ανατολική» περίοδο της διαμόρφωσης του Λεόντιεφ· στα Βαλκάνια ο Λεόντιεφ συνέχισε να δουλεύει πάνω στα «ρωσικά» θέματά του, ενώ ορισμένα διηγήματά του της Ανατολής («Το ψυχοπαίδι», 1876) γράφτηκαν πια μετά την επιστροφή του στη Ρωσία, όπου ολοκλήρωσε και το μυθιστόρημα *Οδυσσέας Πολυχροινιάδης*.

υπέστη αρκετά σημαντικές έως και ριζικές αλλαγές ως αποτέλεσμα των μεγάλων πολιτικών και κατά συνέπεια εθνικών και πολιτισμικών εξελίξεων του πρώτου τρίτου του 20ού αιώνα. Ήταν ο κόσμος που έμεινε σε μεγάλο βαθμό έξω από τη βιομηχανική και κοινωνική επανάσταση η οποία συντάρaxε τη Δυτική Ευρώπη και διείσδυε με ταχείς ρυθμούς στη Ρωσία. Από αυτήν την άποψη η τουρκοκρατούμενη Ελλάδα ήταν μία ακόμη παρθένα χώρα, την οποία ο Λεόντιεφ την αντιλήφθηκε ως «αισθητική» πατρίδα του πολύ περισσότερο από τη φυσική του πατρίδα.

Διορίστηκε, λοιπόν, γραμματέας και δραγουμάνος του Προξενείου της Ρωσίας στα Χανιά της Κρήτης, την οποία παρομοιάζει με «καλάθι λουλουδιών που χορεύει πάνω στα άγρια κύματα του πελάγους». Η Κριμαία έγινε το κατώφλι της «δικής του γης», στην Κρήτη βρήκε «τον παράδεισο επί της Γης».

«[...] Να 'ξερες το πόσο ευχάριστη είναι εδώ η νωχέλεια! [...] Τι ωραία χώρα είναι αυτή! Πώς να ονομάσω αυτό το θεϊκό νησί; Γωνιά του Παραδείσου; Κήπο των Κήπων; Χάρμα των Θαλασσών;» Έχει όμως η Κρήτη και μια άλλη γοητεία για τον Λεόντιεφ. «Το μόνο πράγμα που υπάρχει εδώ είναι η εξέγερση!»

Έζησε αχόρταγα την Κρήτη στην πραγματική ζωή του, «τον μήνα του μέλιτος της υπηρεσίας» του, και ανέπλασε το νησί και τους «ποιητικούς κατοίκους» του στα εξαιρετικά έργα του που είχαν θέμα τους την Κρήτη. Πρόκειται για τις *Σκιαγραφίες της Κρήτης* (1866), το επιστολογραφικό διήγημα «Η Χρυσώ» (1868), τα διηγήματα «Ο Χαμίντ και ο Μανόλης» (1869) και «Ο Σφακιώτης» (1877). Όλα αυτά τα

κοσμήματα του έργου του Λεόντιεφ γράφτηκαν αργότερα από τις ολοζώντανες αναμνήσεις του συγγραφέα, και ξεχωρίζουν με την εκπληκτική ζωντάνια τους.³²

Το σημαντικότερο είναι ότι ο Λεόντιεφ δεν έζησε την Κρήτη ως ένας περιηγητής, ένας αρχαιολάτρης που αναπαριστά την αρχαιότητα· βλέπει τη ζωντανή μορφή της αρχαιότητας που έμεινε πλέον στο παρελθόν. Δεν αναζητά να βρει τα απομεινάρια της αρχαίας Ελλάδας, την επιβίωσή της στη σύγχρονη ζωή· τη βίωσε ως μια φυσική τωρινή πραγματικότητα, ως κληρονόμο της αρχαιότητας και τίποτε άλλο. Αρκεί να μη μιμούνται τη σύγχρονη Ευρώπη, να μη δημιουργούν δυσαρμονικές έως και αστείες σκηνές στις οποίες «ο Αχιλλέας και ο Πάρις χορεύουν με σουμπρέτες». Στην Κρήτη, όπως πουθενά αλλού –ούτε στη ρωσική ύπαιθρο ούτε σε άλλες περιοχές της ελληνικής Ανατολής–, η αρχαιότητα διεισδύει στη γνήσια λαϊκή ζωή. Επιφανειακά αυτή η διείσδυση μπορεί να εντάσσεται στην «πορεία προς τον λαό», φαινόμενο χαρακτηριστικό για τους Ρώσους «ναρόντικους» («τους ανθρώπους του λαού») της εποχής. Μπορεί να φανεί και η επιβίωση του ρομαντισμού των αρχών του 19ου αιώνα – και ως έναν ορισμένο βαθμό έτσι

³² Διαβάζοντας π.χ. το «Ο Χαμίντ και ο Μανόλης», με τον υπότιτλο «Διήγηση μιας Ελληνίδας για τα γεγονότα του 1858», δεν μπορούσε να μην περάσει από το μυαλό μου η σκέψη ότι η ατμόσφαιρα είναι η ίδια με την ατμόσφαιρα στη σκηνή της σφαγής που περιγράφεται στην *Αναφορά στον Γκρέκο* από τον Ν. Καζαντζάκη.

είναι· στην ουσία όμως είναι η αντίσταση στον εκσυγχρονισμό, στον «ευρωπαϊσμό».

Η «εξορία από τον παράδεισο» του Λεόντιεφ συνέβη το καλοκαίρι του 1864. Πέρασε από το γραφείο του Γάλλου πρόξενου, και, αφού ο Γάλλος εκφράστηκε προσβλητικά για τη Ρωσία, τον μαστίγωσε στο πρόσωπο. «Miserable!» («Άθλιος!») του φώναξε η σύζυγος του Γάλλου, ενώ ο Λεόντιεφ απάντησε απευθυνόμενος στον πρόξενο: «Et vous n'êtes qu'un triste Européen!» («Και εσείς δεν είστε παρά ένας αξιοθρήνητος Ευρωπαίος!»). Σε αυτήν τη φράση δεν εκφράστηκε μόνο ο «πατριωτισμός» του Λεόντιεφ (ο Γάλλος πρόξενος δεν τον προσέβαλε προσωπικά, αλλά ως εκπρόσωπο της Ρωσίας), αλλά και η προσωπική κοσμοθεωρία του, διότι δεν τον αποκάλεσε «Γάλλο», αλλά «αξιοθρήνητο Ευρωπαίο».

Για να τιμωρήσουν τον Λεόντιεφ για την «αυθάδειά» του (τιμωρία η οποία είχε όμως στην πραγματικότητα και κρυφή επιδοκιμασία), τον μεταθέτουν στην Αδριανούπολη, κέντρο της πολύ σημαντικής περιοχής της Θράκης, ως υποπρόξενο, πράγμα το οποίο σημαίνει ουσιαστικά προαγωγή. Γράφει αργότερα ο Λεόντιεφ στις *Αναμνήσεις από τη Θράκη*: «Δεν ήταν απλώς η υπηρεσία. Ήταν μια καταπληκτική δίνη του καλού και του ψέματος, της ποίησης και της στεγνότητας, της αυστηρής τυπικότητας και της ελεύθερης εφευρετικότητας, της πιο εκλεπτυσμένης μηχανορραφίας και της παλικάριάς ενός αξιωματικού, της ευρωπαϊκής ευγένειας και της ταταρικής απλοχεριάς». Τη διαμονή του στην Αδριανούπολη ο Λεόντιεφ την

απεικόνισε στο ανολοκλήρωτο, γραμμένο εκ των υστέρων μυθιστόρημα *Το αιγυπτιακό περιστέρι*, το οποίο χαρακτηρίστηκε ως «το καλύτερο από τα υποκειμενικά έργα του».³³ Από την Αδριανούπολη ξεκινάει στην πραγματικότητα η καθαυτό διπλωματική δράση του Λεόντιεφ· βυθίζεται στις δολοπλοκίες των εκκλησιαστικών ερίδων μεταξύ της οικουμενικής (ελληνικής) και της βουλγαρικής εκκλησίας, της «αντάρτικης» πάλης των ουνιτών εναντίον των ορθοδόξων, των υποθάλψεων αντιρωσικών δράσεων από εξόριστους Πολωνούς, των ιντριγκών διάφορων ευρωπαϊκών κρατών κλπ. Οι πρακτικές διπλωματικές γνώσεις που αποκομίζει ο Λεόντιεφ στην Αδριανούπολη θα αποτελέσουν αργότερα τη βάση για τα πολιτικά και ιστοριοσοφικά δοκίμιά του.

Στην Αδριανούπολη ο Λεόντιεφ πέρασε σχεδόν δύο χρόνια (1864-1866), εκτελώντας ταυτόχρονα (επί δύο μήνες) και καθήκοντα γραμματέα του Προξενείου στο Βελιγράδι. Στα τέλη του 1866 πέρασε αρκετό χρόνο κατά τη διάρκεια της άδειάς του στην Κωνσταντινούπολη και ύστερα υπηρέτησε ως πρόξενος στην πολυεθνική παραδουνάβια Τούλτσα, «ένα ζωντανό εθνογραφικό μουσείο», όπου «συνυπάρχουν η κίνηση και η ακινησία, η Ανατολή και η Δύση και ο Βορράς και ο Νότος» (καλοκαίρι του 1867). Έχοντας στη διάθεσή του εκεί αρκετό ελεύθερο χρόνο, γράφει τα λογοτεχνήματά του. Συνεχίζει τη μυθιστορηματική εποποιία του *Το ποτάμι*

³³ N. Berdyaev, σ. 61.

των εποχών, η οποία θα έπρεπε να αποτελέσει έναν παραλληλισμό στη μυθιστορηματική εποποιία του Λεβ Τολστόι *Πόλεμος και ειρήνη*, απεικονίζοντας τη ρωσική ζωή από το 1812 έως το 1865. Επίσης γράφει το κρητικό διήγημα «Η Χρυσώ», το οποίο και εκδίδει παρά τα χρέη που είχε, με σκοπό να βοηθήσει την Κρητική Επανάσταση. Γράφει επίσης ιστοριοσοφικά δοκίμια, μεταξύ των οποίων είναι και το *Μόρφωση και λαϊκότητα*, που δημοσιεύτηκε λίγο αργότερα (1870) στο σλαβόφιλο περιοδικό *Αυγή*, και θεωρείται από ορισμένους μελετητές του έργου του Λεόντιεφ ως το μανιφέστο του. Σε αυτό το δοκίμιο συσχετίζει το Ανατολικό Ζήτημα, που ήταν τόσο επίκαιρο για τους Ρώσους εκείνη την εποχή, με τη στάση τους απέναντι στον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Γράφει με πικρία: «Οι ομοεθνείς και οι ομόθρησκοί μας (δηλαδή οι Σλάβοι και οι Έλληνες) μας αξιολογούν τόσο, όσο είμαστε Ευρωπαίοι». Στον εξευρωπαϊσμό της Ρωσίας δεν διείδε τη δύναμη αλλά την αδυναμία της χώρας, και παρατηρεί ότι, αν «οι ομοεθνείς και οι ομόθρησκοί μας» σκέφτονται αλλιώς, αυτό συμβαίνει επειδή αυτοί είναι «ακόμη πολύ ανώριμοι» και, εξαιτίας της τουρκοκρατίας, δεν πρόλαβαν ακόμη να χορτάσουν με το «ομοιόμορφο ιδεώδες του ευρωπαϊκού πολιτισμού». Την Ευρώπη ο Λεόντιεφ την έβλεπε ως «αστικό έδαφος» πάνω στο οποίο διαδίδεται η «μικρή» γνώση εις βάρος της «ανώτερης δημιουργίας του πνεύματος», και γι' αυτό αγανακτούσε ιδιαίτερα με το γεγονός ότι η Ευρώπη έβλεπε τη Ρωσία περιφρονητικά κατακρίνοντας την έλλειψη μόρφωσης του λαού της.

Ως προς τις πολιτικές απόψεις του, στις επίσημες και ανεπίσημες επιστολές εκείνης της εποχής ο Λεόντιεφ εκφράζει μερικές φορές την ιδέα της δημιουργίας ενός ρωσικού προτεκτοράτου επί της Τουρκίας. Ως άλλη όψη αυτού του νομίσματος εμφανίζεται η ιδέα ότι η Ρωσία, για να αποφύγει τον βλαβερό για αυτήν εξευρωπαϊσμό, δεν πρέπει να πορευτεί με την Ευρώπη, αλλά με την Ασία. Για εκείνη την εποχή αυτή η ιδέα ήταν πολύ πρωτότυπη και καινούργια, και έγινε ενός είδους πρόδρομος του ευρασιατισμού, ο οποίος άρχισε να αναπτύσσεται στον 20ό αιώνα, ιδιαίτερα δε στην εποχή μας.

Οι συλλογισμοί σχετικά με τις τύχες της Ρωσίας και της Ευρώπης τον κάνουν να επιστρέψει πάλι στη θεωρία του Μιλ, με τον οποίο σκόπευε να μπει σε δι' αλληλογραφίας συζήτηση και μάλιστα αμέσως. Σχετικά με το θέμα γράφει στον Ν. Ιγκνάτιεφ (1868): «Προς το φθινόπωρο ή αυτόν τον χειμώνα υπολογίζω να ολοκληρώσω στα γαλλικά την επιστολή μου προς τον Τζ. Στ. Μιλ με τίτλο “Τι είναι η Ρωσία και ο σλαβικός κόσμος, και γιατί η Ρωσία μπορεί να δώσει στον κόσμο ό,τι δε θα του δώσει η Δύση”. Αυτός ο ιδιοφυής συγγραφέας κατέκρινε πολλές φορές τη Ρωσία χωρίς να την ξέρει και χωρίς να υποψιαστεί ότι και τώρα πλέον αυτή, περισσότερο από κάθε άλλη χώρα, ανταποκρίνεται στο ιδεώδες της ανάπτυξης [...] το οποίο στη Δύση είναι πλέον ανέφικτο και το οποίο [...] θρηνεί πικρά στο βιβλίο του *Περί ελευθερίας*». Ο τίτλος της επιστολής η οποία δεν γράφτηκε ποτέ είναι πολύ εύγλωττος, και αυτό καθαυτό το σχέδιό του παρέχει αρκετά σημαντική

πληροφόρηση για τη σύλληψη της ιδέας του *Ο βυζαντινισμός και οι Σλάβοι*.

Όσον αφορά τη διαμονή του Λεόντιεφ στην Τούλτσα, δεν μπορώ να μην αναφέρω τα λόγια που έγιναν σχεδόν σε όλα τα αφιερωμένα στον Λεόντιεφ βιβλία και άρθρα το σήμα κατατεθέν της ιστοριοσοφικής κοσμοαντίληψής του, καθώς και του ποιητικού οράματός του για την Ιστορία:

«Μήπως δεν είναι τρομακτικό και προσβλητικό να σκεφτόμαστε ότι ο Μωυσής ανέβηκε στο όρος Σινά, ότι οι Έλληνες έχτισαν τις εκλεπτυσμένες ακροπόλεις τους, οι Ρωμαίοι έκαναν τους Καρχηδονιακούς πολέμους, ότι ο ιδιοφυής πανέμορφος Αλέξανδρος με μια φτερωτή περικεφαλαία του διάβηκε τον Γρανικό ποταμό και πολέμησε στα Άρβηλα, ότι οι Απόστολοι κήρυτταν, οι ιερομάρτυρες υπέφεραν, οι ποιητές τραγουδούσαν, οι ζωγράφοι ζωγράφιζαν, οι ιππότες έλαμπαν στις κονταρομαχίες, μόνο και μόνο με σκοπό ένας Γάλλος ή Γερμανός ή Ρώσος αστός με το δύσμορφο κωμικό ντύσιμό του να ευημερεί «ατομικά» και «ομαδικά» στα ερείπια όλου αυτού του προηγούμενου μεγαλείου;... Πρέπει να ντρεπόμαστε για την ανθρωπότητα αν αυτό το πρόστυχο ιδεώδες του κοινού οφέλους, της τιποτένιας δράσης και της αισχρής πεζότητας θριαμβεύσει για πάντα!»

Τον Οκτώβριο του 1868 ο Λεόντιεφ έφυγε για σύντομο χρονικό διάστημα στην Αγία Πετρούπολη ώστε να διευθετήσει τα των συγγραμμάτων του με τους εκδότες, και τον Φεβρουάριου του 1869

ξαναφεύγει για τα Βαλκάνια, αλλά αυτήν τη φορά ως πρόξενος στα Ιωάννινα. Ενώ στην Τούλτσα δημιούργησε στο σπίτι του μια έντονα ρωσική ατμόσφαιρα, στα Ιωάννινα ζει με τον γνήσια «ανατολίτικο» ηπειρώτικο τρόπο, ως «κληρονόμος» του Αλή πασά, ο οποίος έγινε μια από τις σκιές του παρελθόντος που του εμφανίζονταν κάθε τόσο στην Ήπειρο. Οι άλλες δύο σκιές είναι ο άγιος ιερομάρτυρας Γεώργιος ο Νέος των Ιωαννίνων και ο λόρδος Μπάιρον, ο οποίος κατά τον Λεόντιεφ εκπροσωπεί την Ευρώπη, την οποία αγαπάει τόσο πολύ – την Ευρώπη της παράδοσης, τη ρομαντική και αριστοκρατική Ευρώπη.

Στα Ιωάννινα ο Λεόντιεφ συνέγραψε το κρητικό διήγημά του «Ο Χαμίντ και ο Μανόλης», τα γιαννιώτικα διηγήματα «Η Πέμπτη» (1869), «Το παλικάρι ο Κωστάκης», καθώς και τη νουβέλα *Ασπασία Λαμπρίδη* (1871). Γι' αυτά τα δημιουργήματα ο Λ. Τολστόι θα πει αργότερα: «Τα διηγήματά του από τη ζωή της Ανατολής είναι ένα θαύμα. Σπάνια διάβασα κάτι με τόση ευχαρίστηση».³⁴

Στα Ιωάννινα συνεχίζεται και η διαμόρφωση του Λεόντιεφ ως φιλοσόφου της ιστορίας· γνωρίζεται με το έργο του Ν. Ντανιλέφσκι *Η Ρωσία και η Ευρώπη*, ορισμένα κεφάλαια από το οποίο τα διαβάζει στο

³⁴ Στα Ιωάννινα ο Λεόντιεφ συνέγραψε και ένα μυθιστόρημα με θέμα τη ρωσική ζωή *Οι δύο εκλεκτές*, που αναφέρεται και με άλλο τίτλο *Ο στρατηγός Ματβέγεφ* (ίσως με πρότυπο τον Ν. Ιγκνάτιεφ· 1870). Δεν είχε καθόλου εκδοτική επιτυχία· πολύ αργότερα, το 1885, δημοσιεύτηκε μόνο το πρώτο μέρος του, και μάλιστα σε μια εφημερίδα.

περιοδικό των σλαβόφιλων *Αυγή*. Πρόκειται αναμφίβολα για το σημαντικότερο ρωσικό έργο με θέμα τον συσχετισμό Ρωσίας-Ευρώπης, ο οποίος προηγήθηκε του έργου *Ο βυζαντινισμός και οι Σλάβοι*. Ο Λεόντιεφ θεωρούσε τον εαυτό του μαθητή του Ν. Ντανιλέφσκι, μολονότι εξέφρασε τις κυριότερες ιδέες της θεωρίας του προγενέστερα (το 1867, στη συλλογή άρθρων «Από τον Δούναβη»), και στις απόψεις αμφοτέρων υπάρχουν αρκετά σημαντικές διαφορές.³⁵

Τέλος, οι αναμνήσεις του Λεόντιεφ από τα Ιωάννινα θα αποτυπωθούν στο μεγαλύτερο (από τα διασωθέντα) μυθιστόρημά του *Οδυσσέας Πολυχρονιάδης*, το οποίο θα αρχίσει να το γράφει το 1873 στην Κωνσταντινούπολη και θα το ολοκληρώσει πια στη Ρωσία.

«Παντού υπάρχουν γραφικά θεάματα τόσο σκληρά όσο και αθώα, ένα ολόκληρο ουράνιο τόξο από την αισθητική που ενθουσιάζει τον καινούργιο Νάρκισσο, ο οποίος χαιρόταν που έζησε στα Βαλκάνια μακριά από την πατρίδα του, όπου όλες τις υποθέσεις τις διηύθυναν οι σχολαστικοί γραφειοκράτες, ενώ την κοινή γνώμη την κατήυθυναν οι ανεύθυνοι «διανοούμενοι». Και οι μεν και οι δε του ήταν εξίσου αφόρητοι και απωθητικοί. Στα Βαλκάνια τραγούδησε το άσμα των ασμάτων του προς δόξαν της καινούριας ζωής του! Τα ανατολίτικα ήθη που περιέγραψε φεύγουν στο παρελθόν, παραμένει όμως το πάθος του για τη

³⁵ Βλ. Ο. Volkogonova, *Konstantin Leontiev*, Μόσχα, 2013.

ζωή, η πολύχρωμη τέχνη του, που έως τώρα δεν έτυχε της σωστής εκτίμησης».³⁶

Με αυτά τα ενθουσιώδη λόγια του Γιούρι Ιβάσκ για το γιαννιώτικο μυθιστόρημα, το οποίο είναι πλέον νοσταλγική ανάμνηση, γυρίζω τη σελίδα της *ανέφελης* ευτυχισμένης ζωής του Λεόντιεφ, της διαμονής του στον «άνω κόσμο» του, τον κόσμο της ελληνικής Ανατολής.

Εξάλλου τα σύννεφα άρχισαν να μαζεύονται πάνω στο κεφάλι του Λεόντιεφ ήδη στα Ιωάννινα – παρά τη δημιουργικότητά του, αισθάνεται μια θλίψη, ίσως και κατάθλιψη· αυτά τα σύννεφα θα ξεσπάσουν λίγο αργότερα στη Θεσσαλονίκη με την τρομακτική θύελλα της «μεταστροφής» και του «φόβου του Θεού».

Μια από τις αιτίες που οδήγησαν στο δράμα του Λεόντιεφ ήταν η επιδείνωση της υγείας του λόγω των κλιματικών συνθηκών που επικρατούσαν στα Ιωάννινα. Αρρώστησε και αναγκάστηκε να φύγει για ολόκληρους μήνες – πρώτα στην Άρτα και μετά στην Κέρκυρα, όπου η κατάστασή του κάπως βελτιώθηκε. Τελικά, οι ρωσικές διπλωματικές αρχές, επειδή γνώριζαν την κατάστασή του, τον μετέθεσαν προσωρινά στη Θεσσαλονίκη (τον Απρίλιο του 1871).

Και εδώ συνέβη το γεγονός που όλοι, συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου του Λεόντιεφ, το θεωρούν αποφασιστικό για τη ζωή του. Πρόκειται για την ειλικρινέστατη και γεμάτη πάθος επιθυμία

³⁶ *Pro et contra*, 2, σ. 380.

του να «πλησιάσει τον Θεό», γεγονός που τον οδήγησε στην πνευματική «ανάβλεψη» το 1871. Την ακολουθεί η αναζήτηση του Θεού, η οποία βρήκε την έκφρασή της στη θύραθεν ζωή του, στη σχέση του με τα μοναστήρια τόσο στο Άγιο Όρος, όσο και στη Ρωσία, και ως προς το έργο του στη στροφή του προς την ιστοριοσοφία.

Αυτό το καίριο για τη ζωή και στο έργο του Λεόντιεφ γεγονός εντυπωσιάζει με την ιδιαίτερη περιπλοκότητά του, όπως εξάλλου και όλη η κοσμοθεωρία του. Ακόμα και οι περιγραφές των λεπτομερειών τόσο οι «εξωτερικές», όσο και του ίδιου του Λεόντιεφ, είναι αρκετά διαφορετικές μεταξύ τους. Φυσικά, το φαινόμενο της κάθε αληθινής μεταστροφής (οι αιτίες, η εξέλιξη, η βαθύτητα, η έξοδος της) είναι εξαιρετικά περίπλοκο. Και για τους μελετητές της ζωής και του έργου του Λεόντιεφ (όπως και κάθε δημιουργικής προσωπικότητας) δεν είναι ένα απλό πρόβλημα που λύνεται με τις καθαρά «αντικειμενικές» μεθόδους της λογικής· κάθε μελετητής, αν πράγματι προσπαθεί να εισέλθει στην ουσία του προβλήματος, αισθάνεται άθελά του οπωσδήποτε μια «υποκειμενική» ευλάβεια, ακόμα και δέος, το βάθος των οποίων εξαρτάται από εσωτερικές «αρχές» και, ενίοτε, και από την ψυχοσύνθεση του κάθε μελετητή. Την πνευματική «ανάβλεψη» του Λεόντιεφ προτιμήσαμε να την αποδώσουμε έτσι όπως την παρουσίασε ο Λ. Τιχομίροφ λόγω της ιδιαίτερης σαφήνειας και του ρεαλισμού της παρουσίασης αυτού του πολιτικού άνδρα, δοκιμιογράφου και

μετέπειτα θεωρητικού.³⁷ Σε αντίθεση με όλες τις άλλες μαρτυρίες και ερμηνείες, η μεταστροφή του Λεόντιεφ στην έκθεση του Λ. Τιχομίροφ θυμίζει μια «θεομαχία» (την πάλη με τον Θεό), γεγονός που φαίνεται πολύ λογικό για τον «ακόλαστο» ειδωλολάτρη, Νάρκισσο ή Αλκιβιάδη⁴³ ο οποίος μέχρι την τελευταία στιγμή αχόρταγα και επίμονα απολάμβανε τη χλιδή του κόσμου της ελληνικής Ανατολής.

Το δράμα άρχισε όταν, κάπου στη βαλκανική ύπαιθρο, κάποιοι ασήμαντοι έμποροι, τους οποίους ο Λεόντιεφ περιφρονούσε ηθικά και αισθητικά, του χάρισαν μια εικόνα της Θεοτόκου για μια γραφειοκρατική εξυπηρέτηση που τους έκανε. Έπειτα ακολούθησε μια τυχαία πολύ «αισχρή» αρρώστια που του προκάλεσε αηδία με την απόλυτη αντιαισθητικότητά της, την απελπισία και τον φόβο του θανάτου. Τον φόβο τον διαδέχεται το πιο ιερόσυλο, το πιο θεομάχο ξέσπασμα της οργής.

«Ήταν ξαπλωμένος βαριά άρρωστος στον καναπέ του· το βλέμμα του έπεσε τυχαία στην εικόνα που κρεμόταν στον απέναντι τοίχο. Αποδείχτηκε ότι ήταν η Θεοτόκος. Ασυναίσθητα, άρχισε να την κοιτάζει πιο προσεκτικά. Εκείνη τον κοίταζε θλιμμένα και αυστηρά. Εντωμεταξύ, αισθανόταν όλο και χειρότερα. Ο κίνδυνος του

³⁷ Ο Λεβ Α. Τιχομίροφ (Лев А. Тихомиров, 1852-1923) ήταν Ρώσος πολιτικός. Σε νεαρή ηλικία υπήρξε ένας από τους ιδρυτές της τρομοκρατικής οργάνωσης Ναρόντναγια Βόλια (ελλ.: Λαϊκή Θέληση, η οποία δολοφόνησε τον αυτοκρά-

τορα Αλέξανδρο Β΄ το 1888), έπειτα έγινε μοναρχικός και έλαβε μέρος στην υλοποίηση των μεταρρυθμίσεων του Στολίπιν. Αναφέρουμε εδώ τη διήγηση του Λ. Τιχομίροφ: «την αποδίδει επακριβώς έτσι όπως την άκουσε από τον ίδιο» και μάλιστα «θέτοντας εντός εισαγωγικών τη φράση που θυμάμαι λέξη προς λέξη» (*Pro et contra*, σ. 14).

⁴³ ΜΕ αυτές τις παραστατικές αρχαίες ειδωλολατρικές προσωπίδες ο Λεόντιεφ εμφανίζεται πολλές φορές στον γνωστό φιλόλογο Γιούρι Ιβάσκ, ο οποίος συνέγραψε μία από τις πιο πλήρεις και πρωτότυπες βιογραφίες του Λεόντιεφ. Στο έργο του ίδιου του Λεόντιεφ η μορφή του Ναρκίσσου δεν αναφέρεται ποτέ, μπορεί όμως να αποτελεί τον «συνδεδειγμένο κρίκο» στον παραλληλισμό Λεόντιεφ-Καβάφη που σκιαγράφησε ο Ιβάσκ. Όσο δε για τον Αλκιβιάδη, το όνομα αυτού του ιδιότροπου όμορφου πολιτικού άνδρα της αρχαίας Αθήνας έχει ο πρωταγωνιστής του μυθιστορήματος *Ασπασία Λαμπρίδη*.

θανάτου τον τρόμαξε. Δεν ήθελε να πεθάνει, ήθελε να ζήσει παθιασμένα. Το προσηλωμένο βλέμμα της Θεοτόκου άρχισε να τον ενοχλεί. Φαντάστηκε ότι Εκείνη προφητεύει τον θάνατό του και πάνω στην έξαψη της οργής φώναξε στην εικόνα κουνώντας τη γροθιά του: “Πολύ νωρίς, μητερούλα, πολύ νωρίς! Λάθος κάνεις! Έχω να κάνω ακόμα πολλά πράγματα στη ζωή μου!”. Οι παροξυσμοί της οργής και της λύσσας τού έρχονταν εναλλάξ, ώσπου τελικά τον κυρίευσε ένα συναίσθημα απόγνωσης και υποταγής. Άρχισε να προσεύχεται στη Θεοτόκο να τον σώσει, και έκανε τάμα ότι, αν τον αφήσει ζωντανό, θα γίνει καλόγερος».³⁸

³⁸ *Pro et contra*, 2, σ.14.

Ήταν όμως γιατρός ο Λεόντιεφ, και μάλιστα γιατρός με εμπειρία. Θυμήθηκε το επάγγελμά του και το θαύμα υποχώρησε. «Ο Λεόντιεφ ως γιατρός ήξερε καλά τη δοσολογία, και πήρε τη μέγιστη ποσότητα οπίου που είναι ακίνδυνη για ζωή. Το φάρμακο έδρασε γρήγορα· έχασε τις αισθήσεις του, κοιμήθηκε βαθιά επί σχεδόν ένα ολόκληρο εικοσιτετράωρο. Ξύπνησε υγιής, οι παροξυσμοί της χολέρας εξαφανίστηκαν. Ο γιατρός που ήλθε εσπευσμένα δεν χρειάστηκε πια».³⁹

Ο αισθητής όμως και πάλι υπερίσχυσε του υλιστή γιατρού. Ήθελε με πάθος να πιστέψει, και προσπάθησε να πιστέψει με όλες τις δυνάμεις της ψυχής του· όχι στον Θεό, για τον οποίο ένιωθε σχεδόν μόνο φόβο, αλλά στη φιλεύσπλαχνη Προστάτιδα Θεοτόκο. Τότε ο Λεόντιεφ πηγαίνει στο Περιβόλι της Παναγίας, στο Άγιο Όρος, χαρίζοντάς μας μια πλούσια πολύχρωμη αναπαράσταση που θυμίζει τη συνηθισμένη λογοτεχνική του μανιέρα.

«Για να κάνει την απαιτούμενη εντύπωση στα ανατολίτικα μυαλά τέλεσε μια εντυπωσιακή τελετή. Τώρα ο Κονσταντίν Νικολάγεβιτς πήγαινε στον τόπο της ταπεινής μετάνοιάς του επάνω σε ένα πανέμορφο άλογο συνοδεΐα ένοπλων καβάσιδων με γραφικές ενδυμασίες. Στον δρόμο τον χαιρετούσαν υπό τους ήχους καμπανών, και το ρωσικό μοναστήρι υποδέχτηκε τον εκπρόσωπο της Ρωσίας ακόμα πιο επίσημα. Ο ηγούμενος με όλη την αδελφότητα βγήκε στην ιερά πύλη, χαιρέτησε

³⁹ Στο ίδιο.

τον επώνυμο επισκέπτη με κατάλληλο λόγο, έπειτα τον προσκάλεσε στην εκκλησία, ενώ έπειτα ακολούθησε το κέρασμα. Τέλος, έπρεπε να ξεκουραστούν, αλλά ο Λεόντιεφ δήλωσε ότι έχει ανάγκη να συζητήσει με τον πατέρα Ιερώνυμο, και η επιθυμία του εκτελέστηκε αμέσως. Και τότε ο επώνυμος επισκέπτης, τον οποίο ο πατήρ Ιερώνυμος μόλις υποδέχτηκε με τόσες τιμές, αφού έμεινε μόνος ενώπιόν του, πέφτει στα πόδια του και ικετεύει να τον κάνουν αμέσως καλόγερο».

Η σκηνή θυμίζει τη μεταστροφή των παντοδύναμων κυρίαρχων της Ρώμης (και όχι μόνο της Ρώμης) της παλαιοχριστιανικής εποχής (και όχι μόνο της παλαιοχριστιανικής). Και την ίδια σχεδόν στιγμή ο Λεόντιεφ «ομολογεί ότι δεν πιστεύει στον Θεό. Η νευρική και αναστατωμένη μορφή του Λεόντιεφ κατέπληξε τον πατέρα Ιερώνυμο ακόμα περισσότερο». Η παθιασμένη ειλικρίνεια εκπλήσσει ακόμα περισσότερο από τη «θαυματουργή» ανάρρωση και είναι στ' αλήθεια περισσότερο «θαυματουργή» από την ίδια την ανάρρωση.

Η πίστη του Λεόντιεφ δεν είναι μόνο ο φόβος του Θεού και η συγκίνηση από την ευσπλαχνία της Θεοτόκου: «Αυτός ο πρώην άθεος απέκτησε όντως τη θερμή εγκάρδια πίστη που έμεινε ακλόνητη ακόμα σε στιγμές που εμφανίζονταν συννεφάκια κάποιων αμφιβολιών. Και αυτά του έρχονταν ό,τι και να ήταν».⁴⁰

⁴⁰ *Pro et contra*, σ. 24.

Αν δούμε ό,τι γράφει ο ίδιος ο Λεόντιεφ, καθώς και οι μελετητές του έργου του μεταξύ των οποίων υπάρχουν οι γνωστοί θρησκευτικοί φιλόσοφοι και κληρικοί συγγραφείς,⁴¹ ο κύριος ισχυρισμός και το κύριο συμπέρασμα συνίσταται στο ότι η πίστη του ήταν πρωτίστως ο φόβος του Θεού.

Δεν ήταν όμως καθόλου μόνο ο φόβος του Θεού. Αισθανόταν βαθιά τη χάρη και την ευσπλαχνία Του, ζούσε οδηγούμενος από την πρόνοια Του. Διαβάζοντας το αυτοβιογραφικό του δοκίμιο *Η μεταστροφή μου και η ζωή μου στο Άγιο Όρος*, μόνο μια φορά συναντάμε την αναφορά για τον «φόβο του Θεού», και μάλιστα παρεμπιπτόντως, όταν λόγος γίνεται για την παραδοσιακή λαϊκή πίστη. «Ο Λεόντιεφ κήρυσσε πολύ επίμονα τον φόβο του Θεού, αλλά για τον λόγο που σε αυτό το συναίσθημα ακριβώς δηλώνεται η πλήρης πεποίθηση στην πραγματικότητα της ύπαρξης του Θεού, και ως εκ τούτου ότι είναι πολύ επικίνδυνο να προκαλέσουμε την οργή Του. Το δε τελικό αποτέλεσμα της πίστης είναι η αγάπη. Ο Λεόντιεφ την είχε ήδη και γι' αυτό λυπόταν εμένα, επειδή λόγω της στεγνότητας της εγκάρδιας πίστης μου ήταν απρόσιτη η ευτυχία που παρέχει αυτή».⁴² Όσον αφορά την αλήθεια της πίστης του Λεόντιεφ, το βάθος της «ανάβλεψής» του δεν είμαι σε θέση να το κρίνω. Τώρα τουλάχιστον. Δεν μπορώ όμως να αποφύγω τον πειρασμό και να μην κάνω μια παρατήρηση που αφορά τη «προσωπική»

⁴¹ Βλ. Α. Korolkov, σ. 45.

⁴² *Pro et contra*, σ. 25.

και την «κοινωνική» θρησκεία, και συγκεκριμένα την άποψη για τη σωτηρία. Χωρίς να έχει την ειδική θεολογική μόρφωση, αγνοώντας ακόμα και τη σημασία της, ο Λεόντιεφ παρ' όλα αυτά, χάρη στην παθητική πεποίθησή του στη δύναμη της προσωπικής σωτηρίας, «πλησίασε τον Θεό» ίσως και περισσότερο από τους σύγχρονούς του μεγάλους Ρώσους ορθοδόξους στοχαστές του 19ου αιώνα. «Αναζητούσε την προσωπική σωτηρία, αλλά δεν αναζητούσε τη Βασιλεία του Θεού», τον μέμφεται ο διάσημος Ρώσος θρησκευτικός φιλόσοφος Ν. Μπερντιάγεφ, ενώ ο Π. Στρούβε κάνει μια έξοχη παρατήρηση προς υπεράσπιση του Λεόντιεφ: «Το επιχείρημα του Ν. Μπερντιάγεφ [...] δεν το καταλαβαίνω καν. Δεν καταλαβαίνω ούτε υποκειμενικά ούτε αντικειμενικά το πώς ο χριστιανός μπορεί να αναζητά τη «Βασιλεία του Θεού» αν όχι διά της «προσωπικής σωτηρίας» του. Γι' αυτόν τον λόγο το περιστατικό ότι «οι γέροντες της Όπτινα επιδοκίμασαν τον Λεόντιεφ περισσότερο από τους σλαβόφιλους ή τον Ντοστογιέφσκι και τον Βλ. Σολοβιόφ» δεν είναι μόνο καθόλου «ανησυχητικό» [συμπέρασμα του Ν. Μπερντιάγεφ – Ο. ΤΣ.], αλλά αντιθέτως είναι καθησυχαστικό και παρήγορο».⁴³

Λόγω διάφορων περιστατικών, η μοναχική κουρά την οποία τόσο επίμονα επιδίωκε ο Λεόντιεφ συντελέστηκε μόνο 20 χρόνια αργότερα (το 1891, το έτος του θανάτου του), και όχι στο Άγιο Όρος, αλλά στην Όπτινα Πούστιν, και μάλιστα όχι «επίσημη»,

⁴³ P. Struve, *Konstantin Leontiev*, σ. 184.

αλλά απόκρυφη. Αυτά τα περιστατικά ήταν τόσο καθαρά «κοσμικού», πρακτικού,⁴⁴ όσο και πνευματικού είδους. Τα τελευταία με ενδιαφέρουν πολύ περισσότερο από τα πρώτα, δεν έχω όμως τώρα τη δυνατότητα να τα αναλύσω λεπτομερέστερα. Να παρατηρήσω μόνο ότι και τα μεν και τα δε έχουν άμεση σχέση με τη διαμόρφωση του ιστοριοσοφικού αριστουργήματος του Λεόντιεφ *Ο βυζαντινισμός και οι Σλάβοι*.

Η μεταστροφή του Λεόντιεφ στην πίστη συντέλεσε, κατά πάσα πιθανότητα, και στη στροφή του στη δημιουργικότητα. Η πιο εντυπωσιακή, η πιο συμβολική πράξη που έκανε αφού γύρισε από το Άγιο Όρος ήταν η καύση του χειρόγραφου της μυθιστορηματικής εποποιίας του *Το ποτάμι των εποχών*, το οποίο έγραφε επί οκτώ χρόνια. Το περιστατικό θυμίζει εκπληκτικά την καύση του δεύτερου τόμου των *Νεκρών ψυχών* από τον Γκόγκολ με παρότρυνση του πνευματικού του. Στην περίπτωση του Γκόγκολ έχουμε να κάνουμε με ριζικές δημιουργικές «μεταστροφές». Ίδια περίπτωση είναι και η περίφημη «φυγή» του Λεβ Τολστόι. Έτσι ήταν μάλλον και η περίπτωση του Βοκάκιου που απαρνήθηκε την «ακολασία» του *Δεκαήμερου* του και στράφηκε στην αυστηρότητα του *Κόρακα*. Στην

⁴⁴ Το σημαντικότερο από αυτά έγκειται στο ότι ο Λεόντιεφ ήταν παντρεμένος και έπρεπε να εργάζεται για να συντηρεί την άρρωση σύζυγό του.

περίπτωση αυτή θα μπορούσαμε να βρούμε και άλλα παραδείγματα τέτοιου είδους, θα περιοριστούμε όμως στην περίπτωση του Βιργιλίου που πέταξε στη φωτιά την *Αινειάδα* του, ένα από τα θεμέλια της δυτικής λογοτεχνίας γενικά.

Παρ' όλο τον συμβολισμό της πράξης, ο Λεόντιεφ δεν έπαψε να δημιουργεί ως λογοτέχνης. Θα γράψει ακόμα και άλλα έργα, μεταξύ των οποίων είναι και το μεγαλύτερο σε όγκο μυθιστόρημά του ο *Οδυσσέας Πολυχρονιάδης* και άλλα έργα του με ανατολίτικη (αλλά και ελληνική) θεματική. Όμως ο πιο σημαντικός καρπός της μεταστροφής του ήταν ο *Βυζαντινισμός και οι Σλάβοι*.

Για τη συγγραφή του έργου αυτού, ο Λεόντιεφ σταμάτησε την εργασία του στη διπλωματική υπηρεσία. Ο πλέον πιθανός «θύραθεν» λόγος υπήρξε η φιλελληνική θέση του στις ελληνοβουλγαρικές εκκλησιαστικές έριδες, θέση η οποία ήλθε σε σύγκρουση με την επίσημη φιλοβουλγάρικη στάση της ρωσικής διπλωματίας αλλά και της ρωσικής κοινής γνώμης γενικότερα. Ένας άλλος λόγος θα μπορούσε να είναι και η μακρόχρονη απουσία του από τη Θεσσαλονίκη στο Άγιο Όρος. Πάντως, ο Λεόντιεφ σταματάει να εκτελεί τα διπλωματικά καθήκοντά του (χωρίς όμως να διακόψει τις επαφές του με την Πρεσβεία), και μετακομίζει από τη Θεσσαλονίκη, που δεν την αγαπούσε, στην πολυαγαπημένη του Κωνσταντινούπολη. Τη Βασιλεύουσα τη συμπληρώνει η Χάλκη, όπου ο Λεόντιεφ κατοικεί απολαμβάνοντας την ησυχία και τις συναναστροφές με τους καθηγητές της

Θεολογικής Σχολής, και συγγράφοντας το *Ο βυζαντινισμός και οι Σλάβοι*.

Τον αναγνώστη του έργου αυτού ο οποίος σκοπεύει να βρει εδώ μια πρωτότυπη άποψη για το Βυζάντιο, ή έστω μια καλά σχεδιασμένη έκθεση των γνωστών γεγονότων και φαινομένων της ιστορίας και του πολιτισμού του Βυζαντίου, σίγουρα τον περιμένει μια απογοήτευση. Θα βρει εδώ μια φιλοσοφία της παγκόσμιας ιστορίας με ορισμένες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις που βασίζονται σε συσχετισμό διάφορων αυθεντικά επιλεγμένων γεγονότων, κυρίως της δυτικοευρωπαϊκής, της ρωσικής, της αρχαίας, ακόμα και της ανατολικής ιστορίας. Θα βρει πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με συγκεκριμένους σλαβικούς λαούς σε σχέση με τους άλλους ευρωπαϊκούς λαούς και πολιτισμούς. Θα βρει στιδήποτε άλλο εκτός από το ίδιο το Βυζάντιο. Τι είναι άραγε το Βυζάντιο του Λεόντιεφ; Θα έλεγα ότι είναι μια «υποτιθέμενη» οργανωτική ιστορική δύναμη που έχει σχηματίσει τον σλαβικό κόσμο – και την αυτοκρατορική Ρωσία και τα υπόλοιπα σλαβικά έθνη που δεν κατάφεραν (εκτός από τους Πολωνούς, και μόνο για κάποιο χρονικό διάστημα που ανήκει πλέον στο παρελθόν) να γίνουν αυτάρκη κράτη με δική τους πρωτότυπη φυσιογνωμία. Το Βυζάντιο έγινε μια ιδέα ή μάλλον ένα ιδεώδες που έζησε την πλήρη ζωή του στο παρελθόν, παρέμεινε ένα πνεύμα στο παρόν, αλλά υπόσχεται αμυδρά να δημιουργήσει το μέλλον. Πνεύμα όμως δεν σημαίνει

ένα φάντασμα, ένα όραμα· έχει τη σάρκα του και τα οστά του στο σήμερα, και αυτά είναι ο σημερινός ελληνισμός. Δεν είναι το καθεαυτού Βυζάντιο, και ακόμα λιγότερο ο αρχαιοελληνικός κόσμος, κρατάει όμως ως έναν συγκεκριμένο βαθμό ζωντανές τις βυζαντινές παραδόσεις.

Ο Λεόντιεφ βρίσκεται πολύ μακριά από τη θεωρητική, επιστημονική και ερευνητική αντίληψη για το Βυζάντιο. Τον βυζαντινισμό τον διαισθάνθηκε ενστικτωδώς και αισθητικά κατά τη διαμονή του στον κόσμο της ελληνικής Ανατολής, μέσα από το φαναριώτικο και ορθόδοξο (πρωτίστως το ελληνορθόδοξο), όπως θεωρούν μερικοί,⁴⁵ περιβάλλον. Το «βυζαντινό» (στην ουσία ελληνοβαλκανικό) περιβάλλον στο οποίο ο Λεόντιεφ διαισθάνθηκε τις «βυζαντινές» ρίζες σαν να ξύπνησε μέσα του τις ιστορικές αναμνήσεις, τα «βυζαντινά» ένστικτα του ρωσικού παρελθόντος που βρίσκονταν σε ύπνωση κάτω από το νεοευρωπαϊκό «περιτύλιγμα» της σύγχρονης του Λεόντιεφ Ρωσίας του Αλεξάνδρου Β,΄ όταν «η κάθε πρόοδος, το κάθε καλό στην αντίληψη της πλειοψηφίας της ρωσικής

⁴⁵ Ένας από αυτούς τους «μερικούς» ήταν και ο Λ. Τιχομίροφ, ο οποίος έχει πολύ μεγάλη απόσταση από τη βυζαντινή ιστορία, και γενικώς προσελκύστηκε σε αυτή (για την ακρίβεια στη «βυζαντινή ιδέα») από το έργο του Λεόντιεφ, για τον οποίο γράφει: «βρέθηκε στην ατμόσφαιρα των Φαναριωτών, των τηρητών των απόψεων του παλιού Βυζαντίου» (βλ. Τιχομίροφ, σ. 12).

κοινωνίας, συνδεόταν αδιαχώριστα με τη διάλυση των ιστορικών θεμελίων της χώρας».⁴⁶

Η απουσία (ή η πολύ λιγότερο αισθητή παρουσία) του νεοευρωπαϊκού «περιτυλίγματος» στην Ανατολή βοήθησε στον Λεόντιεφ να νιώσει τις αιώνιες ρωσοβυζαντινές ρίζες του. Η ρωσική αρχαιότητα; Επέτρεψε σε αυτόν να αισθανθεί το «ζων Βυζάντιο» και η διαισθητική πρόσληψη του Βυζαντίου με τη σειρά του τον βοήθησε να αντιληφθεί με διαφορετικό τρόπο τη ρωσική αρχαιότητα.⁴⁷ Η άλλη όψη αυτού του νομίσματος, αυτής της χλιδής και της απόλαυσης της ζωής, ήταν η ορθοδοξία, επειδή το νόμισμα ήταν βυζαντινό. Γι' αυτό, νωρίτερα ή αργότερα, η απόλαυση του «ζώντος Βυζαντίου», η αισθητική ανάληψή του έπρεπε να φέρει αναπόφευκτα τον Λεόντιεφ σε αμεσότερη επαφή με την ορθοδοξία.

Θέλω να κάνω και άλλη μία παρατήρηση σχετικά με το δοκίμιο του Λεόντιεφ καθαυτό. Αναφερόμενος στην επιστημονική έρευνά του, δεν χρησιμοποίησα σχεδόν καθόλου τον όρο «φιλοσοφία», τον οποίο

⁴⁶ Βλ. Τιχομίροφ, σ. 9.

⁴⁷ Τιχομίροφ, σ.13: «Εδώ, στην ατμόσφαιρα των βυζαντινών παραδόσεων ο Λεόντιεφ άκουσε τη *συγγενική του* φωνή που του αποκάλυψε αυτήν την ψυχολογική αλήθεια, τη συγγενική, γιατί ήταν η φωνή που του έλεγε για τους ευσεβείς ιδρυτές της παλαιάς Ρωσίας. Από αυτούς γεννήθηκε η ψυχή του Λεόντιεφ και εδώ, στη γη του παλαιού Βυζαντίου, αισθάνθηκε το περιεχόμενό της, συνειδητοποίησε τον εαυτό της».

αντικαθιστώ με τον όρο «ιστοριοσοφία». Ο λόγος είναι η έλλειψη συστηματικής φιλοσοφικής (και γενικά ανθρωπιστικής) μόρφωσης, την οποία ο Λεόντιεφ προσπάθησε να τη συμπληρώσει με αχόρταγη μελέτη στις βιβλιοθήκες της Χάλκης και της Κωνσταντινούπολης. Οι μελετητές του έργου του, όπως και ο ίδιος ο Λεόντιεφ, παρατηρούν σχεδόν ομόφωνα την ανεπάρκειά του στη μεταφυσική, και μάλιστα ακόμα και την αποχή του από αυτήν. Εξαίρεση αποτελεί η άποψη του Π. Στρούβε την οποία συμμερίζομαι επειδή θεωρώ ότι ακριβώς χάρη στο καλλιτεχνικό ταλέντο του ο Λεόντιεφ κατείχε μια ιδιαίτερη «φιλοσοφική φώτιση» που είναι οικεία π.χ. στους ποιητές και προφήτες της αρχαιότητας.

«Η διάνοιά του είναι ασύγκριτα σημαντικότερη και πλουσιότερη από τη μόρφωσή του», παρατήρησε εύστοχα ο Π. Στρούβε,⁴⁸ και αυτή η παρατήρηση ισχύει, νομίζω, και σε σχέση με την πορεία του προς τον Θεό σχεδόν χωρίς τη θεολογία (χωρίς δηλαδή τη συστηματική θεολογική προπαρασκευή τουλάχιστον), και κυρίως σε σχέση με την ιστοριοσοφία τού *Ο βυζαντινισμός και οι Σλάβοι*. Έχοντας ως εφόδιο την ιατρική μόρφωση και χρησιμοποιώντας όπως και ο έξοχος προκάτοχός του Ντανιλέφσκι την εξελικτική «βιολογική» μέθοδο, ο ερευνητής και καλλιτέχνης Λεόντιεφ δημιουργεί μια αρμονική μεταφυσικά μυστική εικόνα του κόσμου.

Κατά τον διάσημο Ρώσο πολιτικό και θεωρητικό κοινωνιολόγο Π. Στρούβε, ο Λεόντιεφ «ήταν ο μόνος

⁴⁸ Βλ. Π. Στρούβε, σ. 181.

Ρώσος συγγραφέας ο οποίος πρόβαλε το πρόβλημα της δύναμης ως φιλοσοφικό πρόβλημα», αφού ανέλυσε υπέροχα τα προβλήματα του κράτους και της ανισότητας των δυνάμεων στην ιστορία. Σε αυτό έγκειται η δύναμη του Λεόντιεφ ως φιλοσόφου. Και αντίθετα η αδυναμία του έγκειται στην απομάκρυνσή του από τη συγκεκριμένη πολιτική ζωή και τη «ζώσα ιστορία».

Σχετικά με τον Λεόντιεφ διατυπώθηκαν πάρα πολλές γνώμες, πάρα πολλές κρίσεις που αφορούν το λογοτεχνικό και ιδιαίτερα το ιστοριοσοφικό έργο του. Συνήθως αυτές οι κρίσεις είναι πολύ εκφραστικές και γλαφυρές, εφόσον και η δημιουργία του Λεόντιεφ ήταν πολύ εκφραστική και γλαφυρή. Γι' αυτό είναι δύσκολο να γραφτεί για τον Λεόντιεφ κάτι που θα ήταν ισάξιο με ό,τι γράφτηκε ήδη. Είναι πολύ δύσκολο να μη γοητευτεί κάποιος από τους στοχαστές που μίλησαν για τον Λεόντιεφ χωρίς να επαναλάβει την άποψή τους. Είναι δύσκολο να εκφέρει κάποιος μια κρίση για τον Λεόντιεφ η οποία θα φανεί αναμφίβολη.

Βάσει των προαναφερθέντων, θα κάνω τρεις παρατηρήσεις.

Πρώτον· ο Λεόντιεφ δεν ανήκε στην εποχή του· οι σύγχρονοί του δεν θα μπορούσαν να τον αποκαλέσουν «ήρωα της εποχής μας», δημιουργήθηκε όμως ακριβώς ως απάρνηση από την εποχή του, και μας φαίνεται λαμπρός για τον λόγο ακριβώς που «καὶ τὸ φῶς ἐν τῇ σκοτίᾳ φαίνεται».

Επίσης, θα ήταν άδικο να ισχυριστούμε κατηγορηματικά ότι γεννήθηκε πολύ νωρίς, διότι εξίσου σωστό θα ήταν να πούμε ότι γεννήθηκε πολύ αργά. Αισθητικά και συναισθηματικά η λάμψη του θυμίζει περισσότερο τις μορφές της *Belle Époque* (ή του ρωσικού «Αργυρού αιώνα») αφενός, ή τις μορφές του ρομαντισμού, του κλασικισμού, του ακόμα πιο απόμακρου Μεσαίωνα, και ιδιαίτερα της Αναγέννησης. Λέω «αισθητικά και συναισθηματικά», έχοντας βαθιά συνείδηση των διαφορών μεταξύ των εν λόγω εποχών.

Δεύτερον· ως συνέπεια, η ιστοριοσοφία του Λεόντιεφ αποκτάει την έξοχη επιβεβαίωσή της στο μέλλον (εκεί εντάσσεται η συνέχεια της φράσης του Ιωάννη: «καὶ ἡ σκοτία αὐτὸ οὐ κατέλαβεν»), που δεν συνδέεται άμεσα με τις «λαμπρές εποχές» και ως εκ τούτου δεν ανήκει ούτε σε αυτές, μολονότι σε αυτές θα μπορούσαν να ανήκουν τα λογοτεχνήματά του. Η γενική κατεύθυνση της γραμμής του Λεόντιεφ βρίσκει την επιβεβαίωση της αλήθειας της στη φιλοσοφία των Νίτσε και Σπένγκλερ (για να αναφέρουμε μόνο τα πιο ηχηρά ονόματα), οι οποίοι δεν σχετίζονται άμεσα με τον Λεόντιεφ (πάλι παρ' όλη τη διαφορά τους τόσο μεταξύ τους όσο και με τον Λεόντιεφ) – είναι η έκφραση της αλήθειας όπως στην παράδοση για το «αληθές» του κειμένου των Εβδομήκοντα.

Και τρίτον· ως συνέπεια, στο μέλλον η αλήθεια της κοσμοαντίληψης του Λεόντιεφ δεν διαφαίνεται ως μια μονολιθική, ομοιογενής συνέχεια, αλλά ως μεμονωμένες χρονολογικά και πολιτισμικές-ιστορικές

«αναφλέξεις», υποστηρίζοντας την ιδέα του Λεόντιεφ ότι το κάθε πράγμα έχει την κατάλληλη ώρα του.

C

Ένα πολύ σημαντικό συμπλήρωμα και μια έντονη αντίθεση στο *Ο βυζαντινισμός και οι Σλάβοι* του Λεόντιεφ αποτελεί το έργο *Ο βυζαντινισμός και η Ρωσία*, του οποίου ο συγγραφέας, ο Βλαντίμιρ Σολοβιόφ, αποτελεί, ως προσωπικότητα, συμπλήρωμα και αντίθεση στον Λεόντιεφ γενικώς, και όχι μόνο στα έργα τους.

Ο Βλαντίμιρ Σολοβιόφ (1853-1900) ήταν γιος του Σεργκέι Σολοβιόφ, του γνωστού ιστορικού με τις («μετριοπαθείς») «δυτικές» απόψεις, ο οποίος συνέγραψε την *Ιστορία της Ρωσίας*, ένα από τα μεγαλύτερα και σημαντικότερα ιστορικά έργα, πολλές θέσεις της οποίας αποτυπώθηκαν στα έργα του Βλαντίμιρ Σολοβιόφ, και ιδιαίτερα στο *Ο Βυζαντινισμός και η Ρωσία* (κυρίως η άποψη για τη δράση του Μεγάλου Πέτρου). Ο μεγαλύτερος αδελφός του ο Βσέβολοντ Σολοβιόφ (παραλήπτης ορισμένων επιστολών του Λεόντιεφ) ήταν συγγραφέας μυθιστορημάτων με ρωσική ιστορική θεματική, τα οποία ήταν άλλοτε αρκετά δημοφιλή· ο μικρότερος αδελφός του, ο Μιχαήλ Σολοβιόφ, ήταν φιλόλογος, ιστορικός και μεταφραστής των έργων του Πλάτωνα.⁴⁹ Ο γιος του τελευταίου (ο ανιψιός του

⁴⁹ Ο ίδιος ο Βλαντίμιρ Σολοβιόφ σκόπευε να μεταφράσει όλα τα έργα του Πλάτωνα, αλλά τελικά μετέφρασε μόνο

Βλ. Σολοβιόφ), Σεργκέι Σολοβιόφ (ο νεότερος), ήταν ποιητής και συγγραφέας ενός υπέροχου βιογραφικού δοκιμίου για τον Βλαντίμιρ Σολοβιόφ, ένα χωρίο από το οποίο παραθέτουμε παρακάτω. Τέλος, όλες οι βιογραφίες του Βλ. Σολοβιόφ αναφέρουν ότι η μητέρα του καταγόταν από τη Μικρορωσία,⁵⁰ και μάλιστα ήταν απόγονος του σημαντικότερου στοχαστή της Μικρορωσίας του 18ου αιώνα Γκριγκόρι Σκοβοροντά. Αυτή η σχέση δεν ήταν απλώς «εξ αίματος», αλλά και συναισθηματική και –αυτό είναι για μας το σημαντικότερο– ιδεολογική, με πιθανές επιπτώσεις στην ιστοριοσοφία του Βλ. Σολοβιόφ.

«Στο Κίεβο, κάτω από τη σκέπη της Σοφίας,⁵¹ κοντά στην καθολική Πολωνία, αισθάνθηκε στα δικά του νερά. Δεν είναι τυχαίο που του δόθηκε το όνομα των χριστιανών ηγεμόνων του Κιέβου· ο Άγιος Βλαδίμηρος και ο Βλαδίμηρος ο Μονομάχος ήταν οι αγαπημένοι πρωταγωνιστές του στη ρωσική ιστορία... Στα νεανικά πορτρέτα του Βλ. Σολοβιόφ διαφαίνονται καθαρά τα χαρακτηριστικά της Μικρορωσίας. Η σταθερή, οικογενειακή ζωή δεν του άρεσε. Λόγω της αγάπης του για τις

μερικά από αυτά. Επίσης συνέγραψε το δοκίμιο *Το δράμα της ζωής του Πλάτωνα*.

⁵⁰ Μικρορωσία είναι η παλιά ονομασία της σημερινής Ουκρανίας.

⁵¹ Ο ναός της Αγίας Σοφίας χτίστηκε από τον μεγάλο ηγεμόνα της Ρωσίας Γιαροσλάβ τον Σοφό με πρότυπο την Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης. Στη φιλοσοφία του Βλαντίμιρ Σολοβιόφ η Σοφία έγινε επίσης μια από τις σημαντικότερες έννοιες.

μετακινήσεις, ο πατέρας του τον αποκαλούσε χαϊδευτικά «Πετσενέγκο». ⁵² Οι πρώτοι νεανικοί έρωτες τον έφεραν στο Χάρκοβο και στα περίχωρά του... Τα νεανικά χρόνια του ο Σολοβιόφ τα πέρασε στην Ουκρανία. Υ΄στερα, αφού εγκατέλειψε τη Μόσχα, όπου δεν του έμεινε τίποτα εκτός από βαριές αναμνήσεις, ζούσε συνέχεια στην Πετρούπολη. ⁵³

Από εδώ εν μέρει γεννήθηκε, ή τουλάχιστον επηρεάστηκε, η ουτοπία του Βλαντίμιρ Σολοβιόφ σχετικά με τη Ρωσία «του Κιέβου». ⁵⁴ Σε αντίθεση με τον «βυζαντινισμό» της Μοσχοβίας, την οποία ο Σολοβιόφ ⁵⁵ την έβλεπε άκρως αρνητικά, τον «βυζαντινισμό» της λεγόμενης «προμογγολικής» Ρωσίας με πρωτεύουσα το Κίεβο, τη «μητέρα των ρωσικών πόλεων», τον παρουσιάζει με σαφέστατη συμπάθεια.

⁵² Οι Πετσενέγκοι (κατά τους βυζαντινούς συγγραφείς «Πατζινάκοι» ή «Πατζινακίτες»), ήταν ημινομαδικός λαός που ζούσε στα σύνορα της Παλιάς Ρωσίας, στην οποία επέδραμαν.

⁵³ VI. Solonion, *Pro et contra*, σ. 600.

⁵⁴ Ρωσία «του Κιέβου» είναι ο ιστορικός επιστημονικός όρος που καθιερώθηκε κατά τον 19ο αιώνα για την περίοδο του πρώτου ενιαίου ρωσικού κράτους (9ος-

⁵⁵ ος αι.), κατά την οποία η πρωτεύουσά του βρισκόταν στο Κίεβο. Ο όρος αυτός είναι αρκετά συμβατικός και ανταποκρίνεται σε άλλους όρους όπως «Παλιά Ρωσία» ή «προμογγολική Ρωσία». Στην *Ιστορία της Ρωσίας* του Σ. Σολοβιόφ π.χ., ο όρος «Ρωσία του Κιέβου» σημαίνει την επικράτεια της ηγεμονίας του Κιέβου, δηλαδή μόνο μια περιοχή της Παλιάς Ρωσίας.

Εξάλλου, στη γοητεία αυτής της ιστορικής πολιτικής ουτοπίας υπέκυψε και ο Λεόντιεφ, ο οποίος κάποιο χρόνο ακόμα απέδιδε στο Κίεβο σαφώς ουτοπικό ρόλο στην πολιτική θεωρία του· η Ρωσία επρόκειτο να τεθεί επικεφαλής της Μεγάλης Ανατολικής Ένωσης με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη, ενώ τη δική της πρωτεύουσα τη μεταφέρει στο Κίεβο. Ύστερα όμως απέρριψε αυτήν την πιθανότητα.⁵⁶

Το 3^ο κεφάλαιο του έργου *Ο βυζαντινισμός και η Ρωσία* είναι στην ουσία ένας πανηγυρικός της Ρωσίας του Κιέβου και συνάμα ένας αντιβυζαντινός φιλιππικός. Ο βυζαντινισμός εξευγενίζεται κατά κάποιον τρόπο περνώντας μέσα από το φίλτρο του Κιέβου. Να μη λησμονήσουμε επίσης ότι το δεύτερο συστατικό της διαμόρφωσης και του σχηματισμού της Ρωσίας «του Κιέβου» το αποτέλεσαν οι Βαράγγοι (ή Βίκινγκς ή Νορμανδοί), δηλαδή το σκανδιναβικό στοιχείο, το αγαπημένο δυτικοευρωπαϊκό στοιχείο του Σολοβιόφ.⁵⁷

Όπως και ο Λεόντιεφ, ο Σολοβιόφ ήταν ένας καλλιτέχνης του λόγου· ο Λεόντιεφ έγραφε σε ωραία

⁵⁶ Βλ. VI. Solovion, *Pro et contra*, σσ. 1030-1031.

⁵⁷ Βλ. VI. Solovion, "Natsional'nyi vopros v Rossii", μέρος 1^ο, στο VI. Solovion, *Sochinenia v 2-x t.*, Μόσχα, 1989, σ. 285: «Η ιστορία μας παρουσιάζει δύο μεγάλους, αληθινά πατριωτικούς άθλους: την πρόσκληση των Βαράγγων και τη μεταρρύθμιση του Μεγάλου Πέτρου. Και εναντίον των δύο αυτών μεγάλων άθλων του εθνικού πνεύματος ξεεγέρθηκαν στο όνομα του πατριωτισμού, απορρίπτοντας τον πρώτο ως μύθο, και κατακρίνοντας τον δεύτερο ως ιστορικό έγκλημα».

πρόζα (η οποία βρήκε ελάχιστη καταξίωση στη διάρκεια της ζωής του), ενώ ο Βλαντίμιρ Σολοβιόφ ήταν περισσότερο ποιητικός. Όπως και στην περίπτωση του Λεόντιεφ, η καλλιτεχνική φύση του του Σολοβιόφ επισφράγισε σε σημαντικό βαθμό τη φιλοσοφική του δημιουργία. Για να ακριβολογήσουμε, και εδώ έχουμε να κάνουμε με τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος· η φιλοσοφία του Βλ. Σολοβιόφ δεν είναι λιγότερο συναισθηματική από τη φιλοσοφία του Λεόντιεφ –πιθανόν να είναι και περισσότερο–, και γι’ αυτό ο φιλοσοφικός λόγος και ο καλλιτεχνικός λόγος αλληλοεπικαλύπτονται, με αποτέλεσμα και οι δύο τους να επηρεάζουν την πορεία της ζωής αυτών των δύο στοχαστών.

Σε αντίθεση με τον Λεόντιεφ, ο Βλαντίμιρ Σολοβιόφ απέκτησε θεμελιώδη ανθρωπιστική μόρφωση στο Πανεπιστήμιο της Μόσχας⁵⁸ και στη Θεολογική Ακαδημία της Μόσχας. Σε αντίθεση με τον Λεόντιεφ, ο Σολοβιόφ κάνει ταχύτατη επιστημονική σταδιοδρομία. Σε ηλικία 21 ετών (το 1874) υποστήριξε στην Αγία Πετρούπολη την επί υφηγεσία διατριβή του με θέμα *Η κρίση της δυτικής φιλοσοφίας*. Μετά την επιστροφή του στη Μόσχα, ο Σολοβιόφ εξελέγη υφηγητής του Πανεπιστημίου της Μόσχας στην έδρα της Φιλοσοφίας, αλλά έξι μήνες μετά την

⁵⁸ Ο Βλαντίμιρ Σολοβιόφ σπούδασε 3 χρόνια και 8 μήνες στη φυσικομαθηματική σχολή, αλλά στη συνέχεια παράτησε τις σπουδές του, ενώ λίγους μήνες αργότερα έδωσε με επιτυχία τις εξετάσεις υποψήφιου διδάκτορα πάνω στο πλήρες πρόγραμμα της ιστορικής και φιλολογικής σχολής του πανεπιστημίου.

έναρξη των διαλέξεων έφυγε στο Λονδίνο για να σπουδάσει ινδική, γνωστική και μεσαιωνική φιλοσοφία. Επιστρέφει στη Μόσχα, ξαναρχίζει τις διαλέξεις στο πανεπιστήμιο, αλλά έπειτα το εγκαταλείπει με «εξωτερική» πρόφαση, κατά τον ίδιο, να μη «συμμετέχει στις δολοπλοκίες του παραταξιακού αγώνα μεταξύ των καθηγητών». Εγκαταλείπει τη Μόσχα, μετακομίζει στην Αγία Πετρούπολη και υπηρετεί στην επιστημονική επιτροπή του υπουργείου Δημόσιας Εκπαίδευσης, κάνοντας παράλληλα και διαλέξεις στο Πανεπιστήμιο και στην Ανώτερη Σχολή Θηλέων, ενώ επίσης συγγράφει επιστημονικές εργασίες. Το 1880 υποστήριξε στο Πανεπιστήμιο της Αγίας Πετρούπολης ως διδακτορική διατριβή την πραγματεία του *Η κριτική των αφηρημένων αρχών*. Το 1881 η δράση του Βλαντίμιρ Σολοβιόφ ως καθηγητή τελείωσε για πάντα, αφού κατά τη διάρκεια δημόσιας διάλεξης έκανε έκκληση να απονεμηθεί χάρη στους δολοφόνους του τσάρου Αλέξανδρου Β΄ (28 Μαρτίου). Η πράξη αυτή του Σολοβιόφ οφείλεται στην αφελή, ειλικρινή και έντιμη πεποίθησή του για την ανάγκη της ολικής χριστιανικής συγχώρεσης. Λόγω αυτού του κηρύγματός του κατά της θανατικής εκτέλεσης εξορίστηκε από την Αγία Πετρούπολη. Σε λίγο όμως ο ίδιος υπέβαλε αίτηση παραίτησης και έπαψε να διδάσκει στο πανεπιστήμιο. Δεν πρέπει όμως να λησμονηθεί και το γεγονός ότι λίγο νωρίτερα (στις 13 Μαρτίου της ίδιας χρονιάς) σε μια άλλη δημόσια διάλεξη ο Βλαντίμιρ Σολοβιόφ διαμαρτυρήθηκε

έντονα εναντίον κάθε επαναστατικής βίας. Παρά τις τεράστιες φιλοσοφικές γνώσεις του, ο Σολοβιόφ «ένιωσε στις φλέβες του να κυλάει το αίμα του κήρυκα, του δημοσιογράφου, του διαφωτιστή και ρήτορα, του ποιητή και ενίοτε και κάποιου προφήτη και οραματιστή, και γενικώς ενός ανθρώπου που είναι παραδομένος στα εκλεκτά πνευματικά του ενδιαφέροντα».⁵⁹

Παρ' όλη την εξωτερική διαφορά του με τον Λεόντιεφ, αυτή η πράξη του θυμίζει έντονα την επιθυμία της εσωτερικής ελευθερίας και την προσπάθεια του «Greift nur hinein ins volle Menschenleben», που έκαναν τον Λεόντιεφ να εγκαταλείψει τη Μόσχα και να πάει να πολεμήσει στην Κριμαία.

Όπως και ο Λεόντιεφ, ο Βλαντίμιρ Σολοβιόφ έζησε κάποιο χρόνο στην Ανατολή. Αν όμως ο Λεόντιεφ κατάφερε να βρεθεί στην Ανατολή ασκώντας τα καθήκοντα της διπλωματικής υπηρεσίας του (κατά τον πόλεμο στην Κριμαία ονειροπολούσε ακόμα και να τον πιάσουν αιχμάλωτο για να δει την Κωνσταντινούπολη και το Παρίσι), ο Σολοβιόφ βρέθηκε στην Ανατολή από καπρίτσιο του. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Λονδίνο τελείως απρόσμενα για τους οικείους και τους γνωστούς του, και μάλλον και για τον εαυτό του, πετάχτηκε από το μέρος που βρισκόταν, παράτησε το Βρετανικό Μουσείο και έφτασε ως την Αίγυπτο, όπου κοντά στο Κάιρο παραλίγο να τον σκοτώσουν οι Βεδουίνοι, οι

⁵⁹ A. F. Losev, *Vladimir Soloviov*, Μόσχα, 1990.

οποίοι όμως άφησαν ελεύθερο στη μέση της ερήμου αυτόν τον περίεργο ξένο με το παράξενο ευρωπαϊκό ντύσιμό του. Οι μελετητές της ζωής και του έργου του Σολοβιόφ δεν έχουν συνήθως πειστικά επιχειρήματα από τα οποία να μπορούν να κρίνουν τον σκοπό του ταξιδιού του στην Αίγυπτο.

Ύστερα από χρόνια, ο Σολοβιόφ θα επιστρέψει πάλι στην Αίγυπτο, ενώ ο Λεόντιεφ θα ονειρεύεται στη Ρωσία την επιστροφή στην πολυαγαπημένη του Κωνσταντινούπολη, αλλά δεν θα καταφέρει να επιστρέψει· θα ξεκινήσει, θα φτάσει από τη Μόσχα μέχρι το Κίεβο, αλλά λόγω της ασθένειάς του θα γυρίσει πίσω.

Σε αντίθεση με τον Λεόντιεφ, ο οποίος στα πρώτα παιδικά του χρόνια βίωσε την ισχυρότατη συναισθηματική επίδραση της ατμόσφαιρας της ορθοδοξίας (στην Όπτινα Πούστιν), ο Βλαντίμιρ Σολοβιόφ από πολύ νωρίς έχασε τη θρησκευτική πίστη του και υπέκυψε στη γοητεία του υλισμού. Ύστερα όμως, σε αντίθεση με τον Λεόντιεφ, ο Σολοβιόφ με τον πιο σοβαρό τρόπο θα ασχοληθεί με τα προβλήματα της Εκκλησίας και της θρησκείας, τόσο από μεταφυσική όσο και από ιστοριοσοφική άποψη. Θα τον αποκαλέσουν κιόλας ιδρυτή του ρεύματος της «χριστιανικής φιλοσοφίας».

Σε αντίθεση με τον Λεόντιεφ, ο οποίος «ούτε ανήκει σε καμία σχολή ούτε ίδρυσε κάποια τέτοια, δεν είναι χαρακτηριστικός για καμία εποχή και για κανένα ρεύμα», ο Βλαντίμιρ Σολοβιόφ μετείχε ή συμμετείχε τις πιο διαφορετικές μεταξύ του σχολές και ρεύματα – γεγονός που τελικά τον θέτει εκτός

των ορίων της «κάθε σχολής», όπως και τον Λεόντιεφ. «Τίποτα δεν ενοχλούσε τόσο τον μακαρίτη φιλόσοφο [τον Βλ. Σολοβιόφ], όσο το προσκύνημα στα είδωλα. Όταν είχε να κάνει με στενοκέφαλο δογματισμό που ανήγε κάτι συμβατικό και σχετικό σε απόλυτο, το πνεύμα της αντίρρησης εμφανιζόταν μέσα του με ιδιαίτερο πάθος. Σκληρότερα από οποιονδήποτε άλλο καταφερόταν εναντίον των πιο βλαβερών ειδώλων – των πολιτικών ειδώλων. Εντόπιζε τέτοιου είδους είδωλα στις πιο αντίθετες μεταξύ τους απόψεις – στη σλαβοφιλία και στον δυτικόφρονα φιλελευθερισμό, στη θεωρία του Κατκόφ⁶⁰ και στον σοσιαλισμό. Συνήθως χτυπούσε με όλη τη δύναμή του το είδωλο το οποίο προσκυνούσαν στο περιβάλλον όπου βρισκόταν εκείνη τη στιγμή. Γι' αυτό και η αλλαγή του τόπου της διαμονής του δεν έμεινε χωρίς να επηρεάσει την πολεμική του. Τα πολεμικά άρθρα του εναντίον των σλαβοφίλων [...] χρονολογούνται κυρίως από την εποχή που έμενε περισσότερο στη Μόσχα... Αντιθέτως, το γνωστό έργο του *Ο βυζαντινισμός και η Ρωσία*, το οποίο πλησιάζει τους σλαβόφιλους ως προς τη θετική εκτίμηση της απόλυτης αυτοκρατορίας, γράφτηκε τον καιρό που συναναστρεφόταν περισσότερο τους φιλελεύθερους

⁶⁰ Ο Μιχαήλ Κατκόφ (Михаил Никифорович Катков, 1818-1887) ήταν Ρώσος δημοσιογράφος μεγάλης επιρροής, εκδότης και λογοτεχνικός κριτικός συντηρητικών απόψεων, αρχισυντάκτης της εφημερίδας *Moskovskie novosti* (Τα νέα της Μόσχας).

κύκλους των δυτικοφρόνων της Αγίας Πετρούπολης». ⁶¹

Τελικά φτάσαμε στο κύριο κριτήριό μας, που αφορά το συμπλήρωμα και την αντίθεση Λεόντιεφ-Σολοβιόφ, τον βυζαντινισμό.

Ενώ ο Λεόντιεφ αγαπούσε ειλικρινά τον βυζαντινισμό επειδή τον βίωσε ως μια ζωντανή μετατροπή της ιστορίας, ο Σολοβιόφ τον μισούσε εξίσου ειλικρινά. «Οι απόψεις του Σολοβιόφ για το Βυζάντιο και το ισλάμ είναι μια καθαρή “θεωρία”. Ένωθε μια εξίσου υποκειμενική και αδικαιολόγητη έχθρα για το Βυζάντιο όσο και ο Ντοστογιέφσκι για τον καθολικισμό». ⁶² Στην προσπάθειά του να φτάσει στον ενιαίο χριστιανισμό προτίμησε απόλυτα την ιδέα της «εγκαθίδρυσης της Βασιλείας του Θεού στη γη» από την ιδέα της «προσωπικής σωτηρίας». Πάλευε για την ιδέα της θεοκρατικής κατάταξης του χριστιανικού κόσμου και πληρέστερη έκφραση αυτής της κατάταξης θεωρούσε τη θεοκρατία του Πάπα της Ρώμης, εξού και η ιστοριοσοφική απάρνηση του Βυζαντίου, εξού και η θετική ουτοπία της Ρωσίας του Κιέβου (της βυζαντινο-σκανδιναβικής) και η αρνητική της Μοσχοβίτικης Ρωσίας, για την οποία σχεδόν δημιουργείται το ιδεολόγημα ότι η Κωνσταντινούπολη και η Μόσχα δεν είναι η δεύτερη και η τρίτη Ρώμη αντίστοιχα, αλλά η δεύτερη και η

⁶¹ E. Trubetskoy, “Lichnost’ V. S. Soloviova” στο *Pro et contra*, 1, σ. 183.

⁶² K. B. Mochul’skiy, “Vladimir Soloviov: Zhizn’ i uchenie” στο *Pro et contra*, 1, σ. 673.

τρίτη Βαβυλώνα – η Βαβυλώνα του Ναβουχοδονόσορα.

Ο Βλαντίμιρ Σολοβιόφ κλίνει κάθε τόσο προς τον καθολικισμό. Ο γνωστός παράγοντας του σλαβικού καθολικισμού Στροσμάγερ⁶⁷ γράφει ότι στη Ρώμη αναμένεται να έλθει «ο νεαρός Ρώσος συγγραφέας ονόματι Σολοβιόφ, καθολικός με όλη την καρδιά και την ψυχή του, ο οποίος αφιέρωσε όλη τη ζωή και όλα τα υπέροχα έργα του στο να στρέψει όσο γίνεται περισσότερους Ρώσους Σλάβους στους κόλπους της Αγίας Μητέρας, της καθολικής Εκκλησίας». Ο πάπας Λέοντας ΙΓ΄ είπε για τον Σολοβιόφ: «Να ο αμνός ο οποίος, ας το ελπίσουμε, θα εισέλθει σε λίγο στο ποιμνιοστάσιο». Κατά μαρτυρία του ίδιου του Σολοβιόφ (*Τρεις συναντήσεις*), οι μετακινήσεις του υπαγορεύονταν πολλές φορές από την εσωτερική φωνή. Η φωνή που του ψιθύρισε άλλοτε «Να είσαι στην Αίγυπτο» αυτή τη φορά του ψιθύρισε μάλλον «Μη βρεθείς στη Ρώμη». Ίσως φοβήθηκε ασυνείδητα ότι το Βατικανό θα ενταφιάσει τις θεοκρατικές ελπίδες του. Ούτε στο πλέον καθολικό του βιβλίο *Η Ρωσία και η οικουμενική Εκκλησία* ο Βλαντίμιρ Σολοβιόφ δεν απαρνήθηκε την πίστη του στη μεσσιανική αποστολή της Ρωσίας του. Στη σελίδα που ισχυρίζεται ότι αυτή η πίστη δεν βασίζεται σε τίποτα υπάρχει μια σημείωση που κατεδαφίζει όλο το βι-

⁶⁸ Ο Josip Juraj Strossmayer (1815-1905) ήταν διάσημος Κροάτης καθολικός επίσκοπος, θεολόγος, πολιτικός και μαικήνας.

βλίο: «Αν η Ρωσία κλήθηκε να αναγγείλει τον καινούργιο λόγο σε όλο τον κόσμο, ο λόγος αυτός δεν θα ακουστεί από τη λαμπρή περιοχή της Τέχνης και της Λογοτεχνίας, ούτε από το υπερήφανο ύψος της Φιλοσοφίας και της Επιστήμης, αλλά από τις μεγαλοπρεπείς και συνάμα ταπεινόφρονες κορυφές της Θρησκείας».

Και παρ' όλα αυτά, πριν πεθάνει, ο Βλαντίμιρ Σολοβιόφ καλεί για την εξομολόγησή του ορθόδοξο ιερέα, και το πρόσωπό του μετά τη φυγή του από τη ζωή, σύμφωνα με αυτόπτες μάρτυρες, αρχίζει να μοιάζει με πρόσωπο από βυζαντινή εικόνα...